

94/3/ 2-9
58/

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Б. ГРАКОВ

СКІФИ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1947.

000000088430

Бібліотека Київського університету ім. Б. Грінченка

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

94(3)

63.3(2)2-9
175

Г 69

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Б. М. ГРАКОВ

СКІФИ

8063

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1947

10

ЧИТАЛЬНИЙ
ЗАЛ

06

Відповідальний редактор
Член-кор. АН УРСР *Л. М. Славін*

1. Свідчення античних письменників про Скіфію. Написи і монети

Не можна сказати, що античні письменники лишили нам мало відомостей про Скіфію. VII—VI століття до н. е., коли почались регулярні відносини греків з північним Причорномор'ям, є також епохою піднесеного інтересу іонійських колонізаторів до новоосвоюваного краю. Звідси народилась література, від якої, на жаль, залишилися тільки невеличкі уривки. З V століття зростає інтерес Афін до торгівлі з цією країною. В результаті маємо свідчення, розкидані в аттичній літературі, які почасти повторюють дані іонійських попередників. Шукання ідеалів людського життя привело до того, що скіфів почали трактувати як образ справедливого народу, що зберіг первісну простоту. Але й у відомостях так настроєних письменників серед малореальних ідеалізуючих схем трапляються нові дані цілком конкретного характеру. Твереза наука епохи еллінізму внесла ряд істотних поправок до цієї тенденції. От із цього джерела, яке збереглося часто лише в уривках, і черпаємо відомості, що дали ім'я країні та народові, від якого залишилося так багато речових пам'яток від VII по II століття до н. е.

Але ще до того, як почалась колонізація, інтереси греків спрямовувались на далеку північ, і в грецьких міфах частенько переплітаються легендарні оповіді з реальною підосною.

Переказ про аргонавтів розповідає, як грецькі герої на чолі з Іасоном першим кораблем „Арго“ їздили до Колхиди по золоте руно барана і як, переслідуювані колхами, вони тікали на своєму кораблі вздовж північного берега Чорного моря. Але перші відомості про скіфів, не називаючи народ, дає нам „Іліада“. І в „Одіссеї“ чути відгук знайомства з кіммерійцями, попередниками скіфів у Криму, в українських та північно-кавказьких степах. А вчена література греків з самого початку має в собі, здебільшого в мішаному вигляді, географічні та етнографічні відомості.

Гекатей з Мілета, що жив на рубежі VI—V століть до н. е., відомий нам з уривків його творів у цитуванні інших авторів. Його велика праця „Землеопис“ відбиває в собі інтереси тодішньої Іонії до світу, а фрагменти його, які стосуються Скіфії, показують, що він дуже цікавився найдавнішими місцями заселеного греками узбережжя і знав багато назв місцевих племен. В його уяві, у противагу Геродотові, Скіфія не обмежувалася степами поміж Дунаєм і Доном, але вже й не заходила на Кавказ.

Геродот з Галікарнаса (484—425) на західному узбережжі Малої Азії присвятив Скіфії всю IV книгу своєї історії грецько-перських воєн та окремі місця в інших частинах праці. Детально висвітлено географію та межі Скіфії, походження скіфів, їх звичаї та побут, а також вторгнення персів. Місцями дуже фантастичне оповідання Геродота в цілому дає правдиву картину становища країни в V столітті до н. е. Автор, що особисто відвідав Ольвію, докладно описує Скіфію до Дону і ігнорує південний Крим, узбережжя Меотиди та Північний Кавказ, не включаючи їх до Скіфії. У протилежність іншим авторам іоніям, він не цікавиться Боспором Кіммерійським і Кавказьким узбережжям; проте з багатьох зауважень видно, що вони були йому відомі. При всій заплутаності викладу цей автор, поряд з псевдо-Гіппократом — найважливіше джерело для історії ранньої Скіфії.

Гелланік, географ V століття до н. е., написав цілу працю „Скіфське“, від якої збереглися лише дуже незначні уривки, але з якої відомо, що її автор знав і європейську Скіфію і азіатську за Танаїсом — Доном. Від нього починається серія ідеалізуючих Скіфію письменників. Між іншим, він приписує скіфам відкриття заліза, — тенденція, що виникла ще в V столітті до н. е.

Ця тенденція поширювала поняття „Скіфія“ на Кавказ і називала південне кавказьке плем'я халібів скіфами. Цю тенденцію явно чути вже у великих аттичних трагіків: Есхіл називає Скіфію матір'ю заліза і включає до неї Кавказ.

Дуже велике значення має трактат псевдо-Гіппократа (V—IV ст.ст. до н. е.) „Про повітря, воду і місцевості“. Він дає відомості про побут і фізичну будову колхів, скіфів та савроматів. Багато важить цілковита самостійність цього письменника, що являє собою продукт іонійської вченості і подає відомості цілком свіжі. Його незалежність від Геродота цілком підтверджує багато відомостей останнього. А втім, савромати, як розповідає він, живуть уже в Європі, тобто на правому березі Дону.

Від IV століття до н. е. і до кінця елліністичної епохи збереглося кілька периплів, тобто описів берегів, та інших нарисів північного Чорномор'я і Скіфії. Трактат псевдо-Скілака дає перелік племен з цього узбережжя. Цей твір приписувано в давнину Скілакові з міста Каріандра в Карії, сучасникові перського царя Дарія Гістаспа, а насправді його склав хтось інший десь коло 338 р. до н. е. Його перелік племен обмежує поширення скіфів західними берегами Азовського моря і Дону і відповідає, таким чином, даним Геродота і псевдо-Гіппократа, хоч у всьому іншому його інтереси спрямовані на Боспор, відповідно до прагнень афінян. На західному березі Дону він застає сірматів, очевидно, одне із сарматських племен.

Географи Ефор (IV ст.) та Евдокс (III ст.) збереглися в уривках у творах пізніших авторів. Ефор, ідеалізуючи скіфів, змальовував картину, яка мала дати читачеві риси соціальної утопії, пов'я-

заної з уявленнями про первісну простоту звичаїв. Втім, Ефор мав і реальні відомості про скіфів.

Географи та історики III—II ст.ст. до н. е. Деметрій з Каллатії у нинішній Добруджі, Артемідор з Ефеса, славетний Ератосфен відбиті в працях деяких пізніших письменників, а саме псевдо-Скімна і Страбона.

„Землеопис“ псевдо-Скімна — невелика віршована компіляція, написана наприкінці II або на початку I століття до н. е. В дуже коротких положеннях відбиті особливо Деметрій з Каллатії та Ефор. В цих місцях Скіфія обмежена північнопричорноморськими степами. Танаїс протікає вже за сарматами.

Багато писав про Скіфію Посідоній з Апамеї (128—45 рр. до н. е.), філософ стоїчної школи і славетний географ. Його твори дійшли у витягах в творах Страбона, який запозичив у нього новий розподіл племен у Чорномор'ї.

Найважливішою, бо вона добре збереглася, є праця Страбона (63 р. до н. е. — 23 р. н. е.) „Географія“. В цій праці він зібрав і зіставив все найкраще, що дали елліністичні географи та історики. Повні відомості та яскраві етнографічні характеристики змальовують і минулий і сучасний йому стан племен причорноморських степів. Саме він дав коротку картину занепаду скіфської держави в результаті воєнного удару і змалював встановлення остаточного панування нових сарматських племен та початок їх змішання з скіфами. Під його пером ім'я скіфів стає загальним для всіх народів Північного Причорномор'я.

Пізніше в грецьких та латинських джерелах повторюються про Скіфію відомості давніших письменників. Часом ці джерела доповнюють наші відомості тим, що не дійшло до нас у працях Геродота, Страбона та ін. Скіфія стала лише географічним поняттям, що його часто замінюють Сарматією, а „скіфами“ називають всякі племена, які живуть тут або приходять сюди.

Всі відомості античних авторів зібрані В. В. Латішевим з хорошим російським перекладом у праці „Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе“, Петербург, 1893—1906 рр.

Важливим джерелом для історії Скіфії є й численні написи з грецьких колоній Північного Причорномор'я. В них розкидані деякі відомості про Скіфію. Найбільше значення мають такі. Напис десь коло середини III століття до н. е. з Ольвії на честь Протогена, де говориться про взаємовідносини скіфів з Ольвією: про царя Сайтаферна, що одержує з неї данину, про племена, що загрожують вторгненням Ольвії, про скіфів, що сподіваються сховатися за її стінами, про перші сарматські племена в околицях Ольвії, про мішане грецько-тубільне плем'я мікселлінів, згадуваних у Геродота. Не менш важливий декрет херсонесців II століття до н. е. на честь полководця Діофанта, де розповідається, як війська понтійського царя розгромили скіфське царство в Криму, як

появилися роксалани і, насамкінець, як було придушене скіфське повстання в Боспорському царстві. Цей декрет приточнює відомості Страбона про похід Діофанта. До числа дуже важливих написів належить ольвійський декрет на честь Нікерата, сина Паппія. Він змальовує неспокійне становище на заході Скіфії в кінці першого століття до н. е., повідомляє про напади варварів на ольвіополітів, згадує лісисту країну Гілею, відому також і з Геродота. Ряд написів Боспорського царства дає нам важливі вказівки на долю скіфів після розгрому їх царства. Всі написи видані В. В. Латишевим з російським перекладом у збірнику *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, звичайне скорочення IosPE або IPE, томи I, II, IV, Петербург, 1884—1901, 2-ге видання I тому 1916 р. Написи, що не ввійшли до II і IV томів, видавалися в „Известиях археологической комиссии“, в „Известиях ГАИМК“ та в інших періодичних виданнях.

Російські переклади найважливіших літературних та епіграфічних текстів вийшли в популярній праці Б. А. Тураєва, І. Н. Бороздіна та Б. В. Фармаковського „Древний мир на юге России. Изборник источников“ Москва 1918 р.

Важливим джерелом для історії Скіфії є монети грецьких міст, особливо Ольвії, з іменами та зображеннями скіфських царів, від яких залежали всі міста. Монети ці опубліковані в різних виданнях. Найкращі тлумачення та відтворення маємо в працях А. В. Орешнікова „Монеты царей гетов и скифов“ (див. „Нумизматический сборник“, т. III, стор. I і дд.) та Ellis H. Minns'a „Scythians and Greeks“, Cambridge, 1913.

Власне Греція та острови Егейського моря були зв'язані живими відносинами із Скіфією. Тому у грецьких написах Середземномор'я є деякі відомості про неї. А втім, вони стосуються переважно грецьких міст Скіфії. Нещодавно відповідні тексти я подав з російським перекладом у моїй праці: „Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии“, в „Вестнике древней истории“ за 1939 р., № 3, стор. 231—317. Серед цих написів найважливіші для питання про скіфів: відділ III — „Надписи о войнах между черноморскими племенами и греками и римлянами“ та відділ V — „Надписи с упоминанием туземцев северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии“, які добре висвітлюють питання про вивіз рабів із Скіфії.

2. Географія Скіфії

З самого початку в грецькій літературі намічається два розуміння Скіфії — географічне та етнографічне, які не завжди збігаються. В другому випадку ця назва присвоюється народам за межами географічної Скіфії, раз вони живуть близьким до скіфського життям. Пізніше цей погляд надзвичайно поширюється, і з кінця еллінізму назва скіфів беззастережно присвоюється кочовникам, насамперед, сарматам.

Проте, з самого початку географічне положення Скіфії визначається, здебільшого, межами теперішніх українських степів від Дунаю до Дону (рис. 1, карта). Ассирійські джерела і грецькі відомості VII—VI ст.ст. до н. е. включають до Скіфії частково і Кавказ, що, без сумніву, має в собі часточку історичної правди. Цілі століття скіфи прагнули цієї країни, нападаючи на Ассірію та Мідію. В цілковитій відповідності з цим саме степові райони Кубані дали найповніші інвентарі скіфських могил VII—VI ст. ст. з імпортованими виробами і слідами виразного впливу Передньої Азії.

В ранніх скіфських похованнях Криму і в ранніх похованнях України від Києва до Кіровограда помічаються сліди ірансько-ассирійського та урартійського впливу. Сильний вплив скіфів цілком виразно позначається і на культурах гірського Кавказу.

Грецькі автори V і IV ст. ст. до н. е. скорочують межі Скіфії. Геродот, Гіппократ, псевдо-Скілак виразно і одностайно розташовують Скіфію між Дунаєм і Доном, не називаючи Кавказ Скіфією; найменування ж скіфами племен Середньої Азії, яке трапляється часом, цілком базується на близькості побуту. Відомості після Геродота від псевдо-Гіппократа і псевдо-Скілака до псевдо-Скімна говорять про те, що савроматські племена перейшли вже на правий берег Дону. Це ще більше скоротило межі Скіфії. Страбон, повторюючи концепцію Посідонія, дає усталену в другій половині II століття до н. е. картину, в яку, проте, напис на честь Діофанта вносить істотні поправки разом з монетами царя пізньої Скіфії Скілура. У другій половині II століття до падіння скіфської держави її володіння ще поширювались на Північний Крим і сусідні степи Нижнього Придніпров'я. Після цієї поразки вони скоротились, але в цілому лишилися близькими до колишніх. На початку наступного століття язиги та роксалани, залучені сюди скіфами, у війні з Діофантом як союзники захопили всю степову частину сучасної України. Термін Скіфія майже втратив з цього

часу своє самостійне значення, поширившись на інші степові племена. Скіфи у власному розумінні цього слова населяли до III століття н. е. степовий Крим і пониззя Дніпра та Бугу.

Основним джерелом географічних відомостей про Скіфію в межах V століття є Геродот.

Незважаючи на окремі суперечності і неясні вказівки Геродота, змальована ним картина досить ясна і показує, що ті особи з Ольвії, від яких батькові історії „достоту вдалося дізнатися за переказами до найвіддаленіших країн“ (IV, 16), були обізнані з окремими місцевостями. Авторіві не завжди вдавалося погодити суперечливі чутки, і в цьому головний недолік його відомостей.

Геродот уявляє собі Скіфію у вигляді квадрата: південна сторона — узбережжя Чорного моря від гирла Істру (Дунай) до Кімерійського Боспору (Керченська протока), східна — утворена Меотійським озером (Азовським морем) і Танаїсом (Дон), північна сторона — від Танаїсу до Істру, західна — Дунай. Кожна сторона його дорівнює 20 дням подорожування або 4000 стадій, тобто близько 700 км.

Через країну протікають великі ріки, що з них автор називає 8 найвидатніших і приступних для суден з моря: Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Буг), Борисфен (Дніпро), Пантікап, Гіпакіріс, Геррос і Танаїс (Дон). Навколо пристосування цих назв до нинішніх рік було особливо багато суперечок в науці. Найважче локалізувати Пантікап, Гіпакіріс та Геррос. Ф. Браун, ретельно обізнавшись з усіма неясностями Геродотових висловлювань, дав найбільш імовірний розподіл цих рік. Геродот детально описав Істр з його притоками, Тірас, в гирлі якого живуть греки — тірити. Ріка Гіпаніс витікає з озера, в землі алазонів наближується до Тірасу. На 4 дні плавання до моря води Гіпанісу гіркі через джерело Ексамей, що означає по-скіфському „Святі шляхи“. Можливо, тут треба мати на увазі річку Синюху та Мертвовод, які несуть у Буг солону воду, а може проникнення в нього води з лиману. Борисфен — найкорисніша ріка після Нілу: на його берегах прекрасні пасовища, в ньому багато риби, вода чиста і приємна на смак, по берегах багато нив і луків. В один лиман з ним впадає Гіпаніс. Ріка Пантікап тече з півночі і, поминувши Гілею, лісистий край, впадає в Дніпро. Хоч в опису Геродота його вміщено після Дніпра, але найімовірніше, як показав Браун, вважати за Пантікап правобережну нижню притоку Інгулець, що протікає через лісисті плавні широкої заплави нижнього Дніпра. Щоб потрапити в Інгулець, треба спочатку проїхати в Дніпрове гирло; звідси зрозуміло, чому Геродот поставив у переліку Пантікап після Дніпра.

Далі згадується ріка Гіпакіріс. Її найважче пов'язати з місцевістю. Вона вливається в море серед землі скіфів-кочовників коло міста Каркінітиди, залишаючи праворуч Полісся та „Ахіллів біг“. А втім це місце в Геродота можна також перекласти „проти міста Каркінітиди“, яке, згідно з археологічними даними та пізнішими

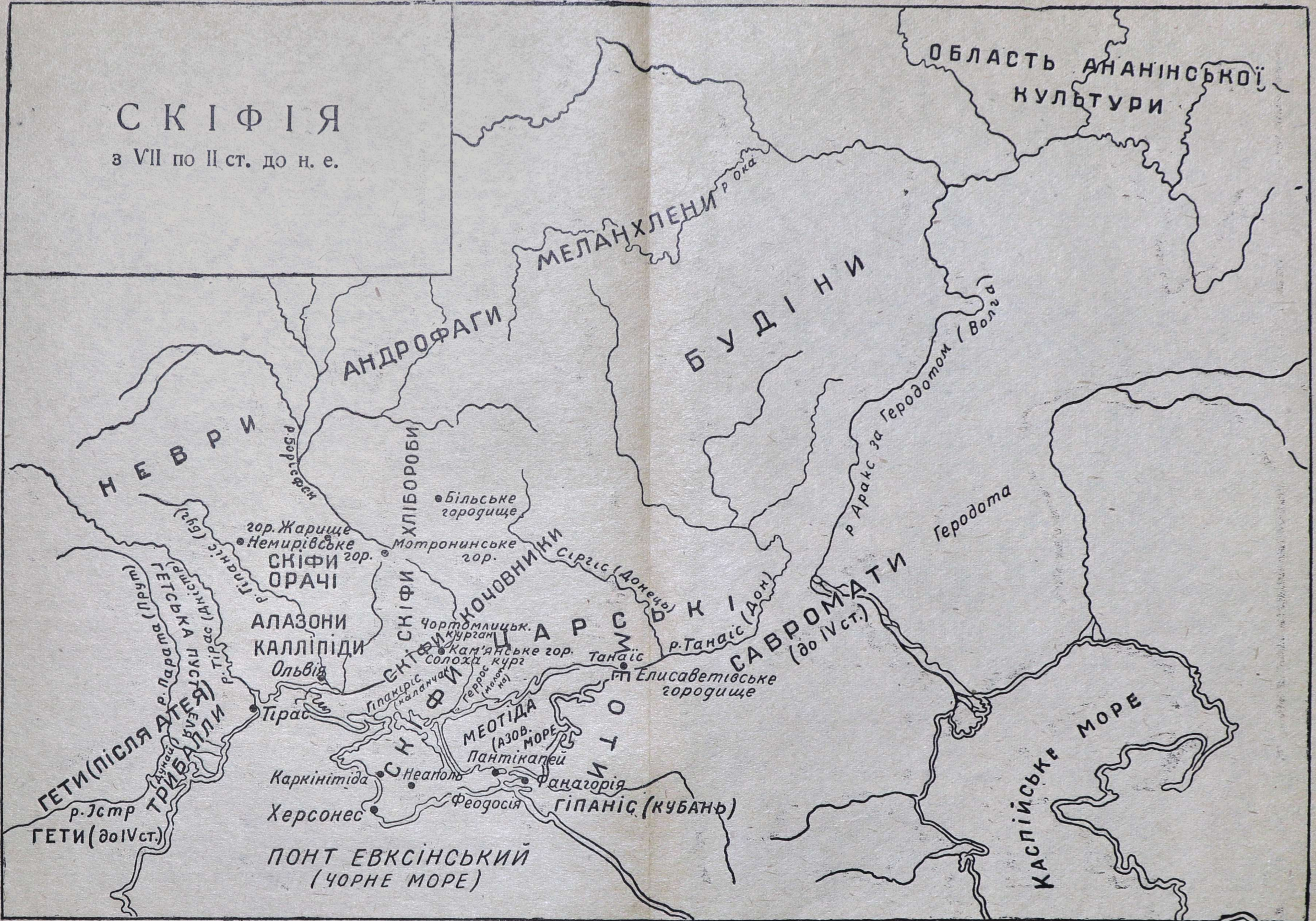

Рис. 1.

свідченнями античних письменників, лежало коло Євпаторії. Полісся (Гілея) — дніпровські плавні. Тому найімовірніше, що Гіпакіріс — річка Каланчак; Браун, детально обміркувавши всі пізніші дані, прийняв цю версію, тепер найбільш поширену. Геррос — стома ріка відділяється від Борисфену в тому місці, до якого він відомий (в іншому місці сказано: „приступний для суден“), його оточує одноіменна місцевість, і впадає він в Гіпакіріс. В цьому описі багато неясного: відділення від Дніпра (власне сказано „відщеплюється“), впадання у другу ріку.

В той же час ця ріка „прямуючи до моря, розмежовує землі кочовників і царських скіфів“. Ряд суперечностей ускладнює визначення. Думали, що це Конка, яка під Нікополем входить зліва в Дніпро, і потім то входить, то виходить з нього. Перевіряючи ці відомості пізнішими, Ф. Н. Браун справедливо зазначив, що географ II ст. н. е. Клавдій Птолемей дає гирло Герроса в Азовському морі досить точно в тому місці, де в нього впадає ріка Молочна або Молочні води. Ріка Молочна, крім того, починається з тих самих місць, що й Конка, але тече від Дніпра в інший бік. Цілком можливо, що близькість витоків цих рік привела до уотожнення верхньої течії Конки та Молочної. Щодо втікання у Гіпакіріс, то це явна помилка в тексті. Крім того, Геродот уміщує Геррос на значній віддалі від Дніпра. У витоках Герроса (Конка—Молочна) розташовані зьмениті могили скіфської аристократії, що немов би збігається з відомостями Геродота про поховання царів в районі Герроса.

Далі Геродот вказує річки Лік, Оар, Танаїс та Сіргіс, які вливаються в Меотиду. Їх можна пов'язати з різними річками західного узбережжя Азовського моря. Сіргіс, або Гіргіс, — мабуть, Донець. Всі скіфські ріки, крім Дніпра та Герроса, витікають з озер, що є, без сумніву, наслідком неясних оповідань. Греки, які розповідали Геродотові про ріки Скіфії, добре знали тільки їх нижню течію. Навіть Дніпрові пороги не були відомі авторові „Історії“. А втім, описуючи місцевість, де ховали скіфських царів, він говорить, що країна Геррос лежить у тому місці, до якого „судноплавний Борисфен“. Це може бути лише свідченням про пороги, і нічим іншим.

Відносна суворість клімату Скіфії, як рівняти із власне Грецією, спричинилася до тих перебільшень, про які розповідає нам автор. У Скіфії 8 місяців триває холод; вода, розлита на землю, замерзає; Чорне море й Боспор замерзають. За межами Скіфії на північ раз у раз падає пластівцями сніг, схожий на пір'я. Влітку там постійні грози, взимку їх вважають за диво. І пізніші автори повторюють по-своєму такі ж відомості, — наприклад, Страбон. У Скіфії так і не пощастило акліматизувати маслин, а коло Борисфену навіть виноград. Можливо, що клімат в цей час і справді був трохи суворіший, але не такий уже далекий від нинішнього.

Неясність розподілу скіфських рік з обчисленням відстані на дні подорожування, запозиченим від скіфів та грецьких купців, і необізнаність Геродота з точним напрямом шляхів цього подорожування унеможливають цілком чітку локалізацію скіфських племен. З приводу них також висловлено багато гіпотез, які, проте, розбиваються об точну локалізацію п'яти головних рік: Істру, Тирасу, Гіпанісу, Борисфену і Танаїсу. Це дозволяє грубо накреслити розселення племен відповідно до Геродотових даних. Від Дунаю до Дніпра узбережжя зайняте скіфами: на півночі вони межують з неврами десь біля витоків Дністра. По Бугу вгору ближче за всіх до Ольвії живуть калліпіди, інакше — елліни-скіфи. Пізніше в декреті на честь Протогена вони названі „мікселліни“, тобто „мішані елліни“. Цим підтверджується точність Геродотових даних. Вище від них живе скіфське плем'я алазонів, там, де наближаються один до одного Буг і Дністер. Ще вище — скіфи-орачі, очевидно у верхів'ях цих рік. Біля Еksamпея вони межували з алазонами. Четверте скіфське плем'я, скіфи-хлібороби жили за Дніпром до Пантікапу (Інгульця). Але ці відомості упираються в те, що Інгулець — правобережна притока Дніпра. Треба думати, що скіфи-хлібороби жили на обох берегах Борисфену, і як скіфи-кочовники, розташовувані за Пантікапом і далі за хліборобами, очевидно, частково жили в межах Правобережжя. Скіфи-хлібороби жили звичайно далеко на північ, якщо судити з поширення хліборобських культур на підставі археологічних даних. Скіфи-кочовники на лівому березі Дніпра в степах поділені навпіл Гіпакірісом і доходили до р. Герросу. За ними жили царські скіфи за р. Герросом. Вони займали степ до Меотиди й Дону і північний Крим до гір, де жили дикі таври. Якщо Геррос — Молочна, то, очевидно, скіфи-кочовники не скрізь доходили до неї, інакше Крим не міг би входити до складу царської області.

За межами Скіфії названо ряд племен. Неври, своїми звичаями близькі до скіфів, жили у верхів'ях Бугу за скіфами-орачами. Існував переказ, що навала гадюк змусила неврів піти із своєї батьківщини. На північ від скіфів жили андрофаги, меланхлени, будіни, фіссагети та іїрки. Вони жили, виходить, в лісистих краях. Андрофаги — людожери, кочовники, носять скіфський одяг. Їх відокремлювала від скіфів-хліборобів пустеля. З цього видно, що андрофаги жили в лісистих місцевостях вище по Дніпру та його притоках. На північ від царських скіфів розташувалися меланхлени, тобто ті, що ходять у чорному вбранні. Вони, значить, жили десь у межах лісової смуги чорноземних, а може й центральних областей РРФСР. Спосіб їх життя близький до скіфського. Проте Геродот категорично розглядає всі ці три народи як нескіфські. За Доном живуть савромати, споріднені з скіфами мовою та звичаями, політично цілком самостійні. На північ та на схід від них — нескіфське плем'я будінів з блакитними очима, серед яких жили й гелони, що мали одноіменне місто Гелон, походили від греків-переселенців, почитували грецьких богів і говорили по-еллінському

та по-скіфському. Фіссагети та іїрки жили ще далі за будінами. Зрештою, в якихось передгір'ях жили аргіппеї, плішиві з роду, до яких заходили скіфські купці, користуючися в дорозі послугами семи перекладачів. За аргіппеями жили ісседони, а в горах і на північ люди з козиними ногами і люди, що спали по півроку. Більшість цих племен — мисливці. Від них до грецьких міст привозилися шкури. Геродот змалював неясну картину, створену скіфськими купцями. Але під казковою оболоню приховані деякі реальні племена. Вчені розташовували їх по-різному, але очевидно, особливо коли виходити з археологічних даних, що більше расії мають ті, для кого племена будінів, іїрків та фіссагетів локалізуються в Чувашії і в Татарії, Прикам'ї та Лісному Приураллі. Розташована тут у скіфські часи „ананьїнська“ культура виявляє багато рис сильного скіфського впливу в речах.

Аргіппеї, мабуть, жили у лісостеповій смузі уральських передгір'їв по річках Куйбишевської та Чкаловської областей. Тут трапляються ознаки безпосереднього імпорту з Ольвії, що підтверджує версію Геродота про проникнення до цього племені скіфських купців. У степах Середньої Азії Геродот розташовує массагетів, близьких до скіфів своїми звичаями.

Але всі ці народи, не виключаючи і савроматів, для Геродота не скіфи, крім п'яти перших племен. Лише мимохідь згадує Геродот меотів, називаючи їх по узбережжю Меотійського озера і в пониззі річок Ліку, Оару і Танаїсу, тобто там, де вони прожили протягом кількох наступних століть.

Дуже важлива його вказівка на те, що скіфи вчиняють воєнні вторгнення через Керченську протоку на Тамань, у країну сіндів. Це говорить про відсутність скіфів на Північному Кавказі в V столітті до н. е.

Вище вже говорилося про ті зміни, які можна простежити щодо скорочення скіфської території в результаті вторгнення сарматів. Загальну правильність географії Скіфії за Геродотом підтверджує псевдо-Гіппократ, який знав її донський кордон, з перебуванням савроматів, однак, уже по цей бік Дону, і псевдо-Скілак з його повідомленням про появу „сірматів“ (пізніших сарматів) на правому березі Дону. Справедливість Геродотових відомостей через два з лишком століття підтверджує і декрет на честь Протогена, де в околицях Ольвії згадуються мікселліни, тобто еллініскіфи, а також Гілея — Полісся, згадувана в ольвійському декреті на честь Нікерата, Папієва сина.

Незважаючи на безліч неясностей, плутаних і просто казкових відомостей, оповідання Геродотове, особливо в етнографічній частині, раз у раз підтверджується археологічними даними. Прибузько-нижнедніпрянські скіфи і скіфи вгору по берегах Дніпра — хлібороби. В цих саме місцях відкриті споконвічні хліборобські селища Скіфії. В географічному описі Геродот називає Істр-Дунай рікою Скіфії. Зв'язок матеріальної культури Скіфії з археологіч-

ними пам'ятками басейну Дунаю безсумнівний. В країну неврів у верхів'ях Дністра й Бугу, в Західну Україну заходить чимало скіфських речей, чим підтверджується „скіфський“ спосіб життя тамтешніх жителів. Племена на північ від скіфів та савроматів у лісовій смузі РРФСР зазнають явного скіфського впливу: він відбитий у пам'ятках городищ цього часу по Десні, верхній Волзі, Оці, Камі. Торговельний шлях, за Геродотом, ішов від Ольвії принаймні до Уралу; ольвійські люстра VI століття знайдені під Чкаловом (Оренбургом) та Орськом.

3. Поява і зникнення скіфів

Лишень чи не скіфів стосується свідоцтво Гомера про „доярів кобил, млекоїдів“. А вперше ім'я скіфів знаходимо в уривку з Гесіода, наведеному Страбоном, де ця племінна назва порівнюється з тим, що і в Гомера, образним позначенням їх життя. Отже, ще в ці найдавніші часи, в IX—VIII ст.ст. до н. е., якісь скіфи вже появилися в північнопричорноморських степах, до того ж скіфи кочові. Певніші відомості про скіфів трапляються у грецьких письменників тільки з кінця VII століття до н. е. До кінця VII століття скіфи, очевидно, якимось сусідили з кіммерійцями. Спочатку скіфи виступають пліч-о-пліч з ними — в тих уривчастих свідченнях, які дійшли до нашого часу. Дійсно, у Гомера на півночі („Одіссея“, XI, 12—19) живуть так само й кіммерійці. Але навряд чи можна їх розуміти під млекоїдами з „Іліади“ (XIII, 1—7).

Крім цих відомостей, поряд з кіммерійцями („гімірра“) в асирійських документах кінця VIII і початку VII століття до н. е., часом згадуються і скіфи („ашкуза“ або „ішкуза“). Обидва племені раз у раз турбують північні кордони Ассирії, виступаючи, однак, здебільшого окремо.

В 714 р. Саргон II розгромив царство Урарту та його союзників. Незадовго до цього туди почали вдиратися гімірра (кіммерійці), які проникли з півночі в Передню Азію і встигли навіть зайняти якусь територію. Пізніше вони турбують уже саму Ассирію. Асаргаддон II (681—668 рр. до н. е.) запитує бога Шамаша: „чи владуться плани... воїнам гімірра?“ „Гімірра“ йшли в союзі з рядом інших племен, в тому числі разом із скіфами. Десь коло 677 року Асаргаддон розколов цей союз, увійшовши в зносини з Бартатуею, вождем ішкузів (скіфів). Бартатуя виконав свої нові союзні зобов'язання і з частиною скіфів, як видно, пішов на північ. Асаргаддон до цього ще або після розбив скіфів, які виступали на боці мідян, на чолі з Ішпакою. В 673 році він завдав нищівної поразки кіммерійцям і з гордістю говорить у своїх анналах: „Теушпу кіммерійця, земля якого далеко, я вбив і військо його знищив“. Про скіфів у Передній Азії потім нічого не чути на протязі близько століття.

Ашурбаніпал (668—626 до н. е.) продовжував далі війну з кіммерійцями. Кіммерійці, як говорить літопис цього царя, „моїх предків не боялись і мої, царя, ноги не обіймали“. Проте їх вторгнення набули після поразки Теушпа нового напрямку. Гігес в 660 р.

до н. е. (Гігу — в ассирійців) розбив їх у керованій ним Лідії і навіть прислав Ашурбаніпалові двох полонених кіммерійських вождів у кайданах. В його ж анналах повідомляється, що кіммерійці доходили до єгипетських кордонів, і з ними воював фараон Псамметіх.

Але року 650 вони вторглися до Лідії. Гігес загинув у бою. За його сина Ардіса (650—625 рр. до н. е.) Лідія була підлегла кіммерійцям, але за нього ж кіммерійці зазнали жорстокої поразки в Кілікії. Зайшовши так глибоко в Малу Азію, вони, однак, не розірвали із своєю далекою батьківщиною. Пророк Ієремія лякав ізраїльтян вторгненням кіммерійців і говорить про цей народ: „Сагайдак його наче домовина відкрита, всі вони люди хоробрі“.

Далі вже маємо відомості грецьких письменників. За словами Геродота та інших письменників, скіфи наприкінці VII століття до н. е., перейшовши річку Аракс (Волгу?), витіснили кіммерійців з чорноморських степів. Кіммерійці рушили в Закавказзя і згодом осіли в Малій Азії. Скіфи продовжували свій похід, але рушили в Мідію, вздовж Каспійського моря, розбили мідян, дійшли до Сирії; там фараон Псамметіх I (654—610 рр. до н. е.) відкупився від них дарами. 28 років скіфи панували в Азії, робили напади і збирали данину, поки мідійський цар Кіаксар не перебив на банкеті запрошених скіфських вождів. До такого способу визволення від ворогів не раз вдавалися перські політики і пізніше. В цьому оповіданні на історичну істину нашарувалося чимало фантастичного. Але в цілому історичність факту не залишає сумнівів. На чолі вторгнення стояв Мадій, Прототіїв син (Бартатуа в ассирійських текстах). В Месопотамії, Сирії та Єгипті знайдено серед пам'яток VII століття до н. е. характерні бронзові наконечники стріл з окремим шипом-гаком нижче жала, такі характерні для скіфського воєнного побуту. Вони дуже відрізняються від звичайних місцевих. Їх знаходжувано часом попід оборонними стінами міст, як безпосередній результат вторгнення. Німим свідком цих вторгнень скіфів є городище Кармір-блур близько Єревана. Це руїни однієї з північних фортець Урарту. Перед великою Вітчизняною війною розкопи в цьому місці показали, що скіфи взяли, зруйнували й спалили це місто. Наконечники їх характерних стріл застрягли в глиняних стінах міста. Докладніше про ці важливі відкриття говорить в книзі Б. Б. Піотровського „История и культура Урарту“, Єреван, 1944 р. Цілком можливо, що вторгнення скіфів було викликане не тільки переслідуванням кіммерійців. Воно збіглося з наступом Кіаксара на Ніневію і, мабуть, було результатом укладеного Бартатуею-Прототієм союзу з Асаргаддоном. У Британському музеї зберігся уривок вавилонського літопису за 616—609 рр. до н. е. Року 614 Кіаксар обложив Ніневію і Ашур: останній він захопив, а з Ніневії мусив зняти облогу. Чи не завадили йому в цьому скіфи Мадія? Найпевніше, так це було. Але Кіаксарові пощастило схилити скіфів на свій бік. В 612 році союзні мідяни, вавілоняни і скіфи взяли Ніневію, тобто скіфи вторглися

в 614 р., подолали мідян, потім вступили з ними в союз, завдали поразки єгиптян, як говорить про це вавілонська хроніка 609 року. Близько 28 років вони володіли Мідією, не заснувавши тут нічого тривкого, поки Кіаксар не порозумівся з ними, як про це говорить Геродот.

Ассирійські зображення на золотих піхвах скіфських мечів, срібні ніжки ослонів урартійського походження, закавказьке бронзове знаряддя, своєрідні посудини, склепані з кількох листів бронзи, що своєю формою нагадують наші горщики, з двома вертикальними ручками з боків, прикрашені вгорі масивними шишками у вигляді вушків тварини — німі свідки скіфських походів через Кавказ. Такі речі траплялися далеко за межами Кавказу, де вони нерідкі й доходять до Київської та Кіровоградської областей. Одну таку посудину знайдено у скіфській могилі на Кубані недалеко аулу Келермес в тому ж могильнику, з якого походять золоті піхви скіфського „акінака“ з ассирійськими та урартійськими зображеннями. Сліди сильного культурного впливу скіфів саме з цього часу спостерігаються в північних культурах кавказьких степів і гір у зброї та речах побуту.

Кіммерійці в цей час зникають з українських степів. Страбон і Плутарх доповнюють свідчення Геродота. Страбон говорить про давні, ще часів Гомера, вторгнення кіммерійців у Фрігію, де цар Мідас, Гордіїв син, отруївся, щоб не потрапити до них у полон. Вони спустошували Каппадокію і Пафлагонію, вони доходили до іонійських міст. Частина цих відомостей, звичайно, далеко давніша від описаних ассирійськими джерелами, частина збігається з часом панування кіммерійців у Лідії, засвідченого літописами Ашурбаніпала, частина припадає на час після того, як коло 616 р. скіфи остаточно витіснили їх з чорноморських степів. Від цих часів, за Страбоном і Плутархом, збереглися відомості про Лігдамія, під проводом якого пішла від скіфського вторгнення до Азії частина кіммерійців. Часом кіммерійці нападали на Малу Азію — разом з фракійським народом трерами через Геллеспонт. Про це цілком певно говорить і Страбон. Вже після того, як скіфи витіснили кіммерійців, лідійський цар Аліатт (615—565 рр. до н. е.) розгромив останніх, і вони остаточно зникли з історичної сцени.

Оповідання про вторгнення скіфів у чорноморські степи і про вигнання кіммерійців є водночас і одним з переказів про походження скіфів. Геродот вважав його за один з найбільш вірогідних. Кіммерійський народ, зачувши про наближення скіфської рати, вирішив піти звідти, а „царі“ пропонували боротися за батьківщину. Народ настояв на своєму. Тоді царі поділились на дві рати, вступили в бій один з одним і всі загинули. Народ поховав їх у могилі поблизу Тірасу; цю могилу було видно ще в часи Геродота. Інші кіммерійці покинули батьківщину, і скіфи зайняли спустілі місця.

У самих скіфів, як розповідає Геродот, був переказ про те, що їх народ молодший за всі інші, і що в їхній землі, колись безлюдній, народилася перша людина Таргітай від Зевса і доньки

Борисфена. Таргітай мав трьох синів — Ліпоксая, Арпоксая і Коллаксая. В цей час з неба впали золоті речі: плуг, ярмо, сокира й чаша. Старший і середній брати не могли вхопити цих речей: вони враз займалися. Третій безборонно зміг узяти чудесні дари, і йому було вручено царську владу. Від старшого брата пішов рід авхатів, від середнього — роди катіарів і траспіїв, від молодшого — паралатів. Тут Геродот говорить, що загальна назва цього народу — сколоти, а греки назвали їх скіфами. Саме придніпряньська частина Скіфії називалася стародавньою Скіфією. Від Таргітая до часів Геродота минула тисяча років.

Понтійські греки передали Геродотові третій переказ. Геракл, женучи Геріонових корів, зайшов до Скіфії, тоді ще не заселеної. Поки Геракл спав, коні героя пішли з-під ярма. Він знайшов їх в Гілеї у напівжінки, напівзмії, що жила в печері і погоджувалась повернути йому кобил, якщо він житиме з нею. Геракл довго жив з нею, і в них народилося трое синів. Тільки після цього герой дістав назад своїх коней. Ідучи, Геракл залишив своїй коханій лук і черес з тим, щоб той з їх синів, який зуміє натягти цей лук і по-батьківському підперезатись, залишився володіти цією землею, а два інші мусили б піти. Завдання виконав наймолодший з них на ймення Скіф, предок скіфських царів. Від двох старших, Агафірса та Гелона, виникло два племені, що дістали собі від них назву. Цей міф — явне перероблення греками попереднього тубільного переказу.

Коли порівняти два головні міфи з історичними відомостями, видно, що кіммерійці давно осіли на берегах Понту. За Есхілом, вони займали землі біля Меотиди і Танаїсу. Геродот відводить їм також Крим і пониззя Борисфену та Дністра. Можливо, що скіфи потроху тіснили їх на захід. Скіфи відомі з VIII ст. (Гесіод), до колонізації, — отже, ця назва їх догрецька. Те саме підтверджується й тим, що ця назва трапляється і в ассирійських написах. Всі перекази говорять про те, що скіфи зайняли порожню землю. Отже, кіммерійці, хоч і частково, покинули свою країну. Але в тих самих переказах чути тубільне походження сучасного Геродотові населення, споконвічність хліборобства, зв'язок з Дніпром. Скіфи проникали в їхні землі поступово, і це тривало не менше двохсот років. Скіфи, звичайно, злилися з рештою місцевого населення. Іноді вороги виступали разом, як це було в Ассирії. Останній етап — події 616—609 рр. до н. е.

По всій Скіфії лишилися сліди перебування кіммерійців в топоніміці: Кіммерійський Боспор, Кіммерійські переправи, область Кіммерія, могила кіммерійських царів біля Дністра. Пам'ять про довгочасну боротьбу з ними збереглася у скіфів.

В мові скіфів багато слідів іранського походження. Збереглися деякі слова: імена царів Аріапіф, Октамасад, Сайтаферн та ін. мають явно іранські корені. Ті самі корені звучать і в родових найменуваннях, що збереглися в легенді про синів Таргітая. Іранство скіфів підтверджується ще й таким: починаючи з Геродота,

8063

вважали, що савромати, пізніші сармати, говорили скіфською мовою; мова сарматів, коли судити з небагатьох слів, що збереглися, і з прямих вказівок пізніших авторів, близька до мідійської, тобто належить до числа іранських. Академік М. Я. Марр показав, що в мові скіфів збереглися елементи більш раннього ступеня розвитку мов — яфетичного. Певно, переможці, передавши свою мову місцевому населенню, яке лишилося там, взяли в нього чимало мовних елементів.

В тих місцях, де жили хліборобські племена скіфів, особливо по Пантікапу — Ігульцю, виявлено селища хліборобського характеру, які належать, як видно з матеріалів, до початку першого тисячоліття до н. е., тобто до епохи киммерійців. Очевидно, хліборобські племена мали в собі особливо багато елементів колишнього киммерійського населення і були найбільш мішаними. Та і в описах подій скіфської історії справді згуртованими, пануючими над хліборобами й свідомими своєї цілості в етнічному розумінні є лише скіфи-кочовники і скіфи царські.

З походженням скіфів зв'язане питання про савроматів. Нині більшість учених вважає, що геродотові савромати й сармати пізніших джерел один і той самий народ, що пересунувся всередині IV століття до н. е. через Дон в Скіфію, а потім поступово зайняв усю її територію, поглинувши скіфське населення. А втім, іноді проти цього заперечують, незважаючи на майже цілковиту тотожність назв та на одну й ту саму територію, де жили савромати і звідки сарматські племена сунули на Чорномор'я. Головний аргумент це те, що стародавні автори фіксують у савроматів особливо почесне становище жінок, які мають в своїх руках владу і воюють нарівні з чоловіками. Геродот передає переказ, що савромати походили нібито від шлюбів скіфської молоді з воєвничими амазонками, яких занесла на кораблі в гирло Дону морська буря. Противники тотожності савроматів і сарматів вказують на пережитки матриархату в перших і на цілковиту відсутність цього у других. Тимчасом такий погляд просто не історичний: він змушує савроматів лишатися на одній стадії розвитку, не дозволяючи їм розвиватися далі. Саме пам'ятки поховань Заволжя й Задоння, даючи безперервну картину з VI століття до н. е., зберегли явні сліди почесного становища жінок до III—II ст.ст. до н. е. і показують після цього їх зникнення. Це прекрасно узгоджується з письмовими свідченнями про савроматів — сарматів.

Переказ про загибель киммерійських царів зберіг нам невіразні ознаки їх соціальної організації. „Народ“ у цьому переказі — елементи рухливі, схильні до того, щоб рушити з місця, мабуть, та частина, що до остаточного вигнання робила напади на Ассірію й Малу Азію. Царі, певне, найстаріші в роді, додержували старого ладу. Вже пам'ятки першої половини другого тисячоліття до н. е., як-от стародавнє селище біля села Усатова, недалеко Одеси, показують поряд з хліборобством та розведенням рогатої худоби розвиток конярства, споконвічного заняття скіфів.

Культура Причорноморських степів кінця II тисячоліття стає дедалі більш скотарською. Далекі набіги киммерійців, без сумніву, вказують на наявність у якоїсь частини їх кочового скотарства. Поховання ще II тисячоліття до н. е. дають чоловіків-воїнів та жерців, поруч додаткових, знов-таки чоловічих поховань, можливо рабів. Відповідно до цього явища розвивається пастуше скотарство, тобто на його ґрунті виникає патріархальна первісна громада — рід. Зіставлення всіх таких даних дозволяє думати, що киммерійці жили по всій степовій території пізнішої Скіфії окремими патріархальними родами, які утворювали єдиний племінний союз. У Дніпровсько-Дністровській частині поряд із скотарством міцно прищепилося хліборобство.

У Кримсько-Донській частині панували кочові роди: саме звідси вчиняли свої вторгнення рухливі рати за Кавказький хребет, під командою таких вождів, як от Теушпи або Лігдамія. Починала народжуватися військова аристократія і царська влада. Вже за часів киммерійського суспільства виникали основні риси майбутнього скіфського суспільно-господарського укладу і навіть територіального розподілу скіфських хліборобських та кочових племен. Завойовники нашарувалися на місцеве населення, змішалися з ним. Близькість суспільного розвитку сприяла цьому.

Киммерійську матеріальну культуру досліджено мало. Коли виходити з часів перебування киммерійців в українських, донських та кримських степах, до неї належать пам'ятки перших віків першого тисячоліття до н. е. Це епоха переходу від бронзових знарядь до залізних. На цей час тут припадають численні знахідки скарбів бронзового знаряддя. Типові втулкові списи, сокири-кельти з г-подібним держакон, що встромлювався в сокиру зверху, провушні сокири різної форми, двогострі ножі та кинджали з колдочкою, серпи з того ж металу з гаком і клепані з листів міді яйцеподібні казани з низькою підставкою (рис. 2.).

З посуду відомі глиняні банки з наліпленими зашипаними валиками, що оперізують плече або середину посудини, посудини з вузьким розширеним догори горлом і чорний лискований посуд у вигляді або широких і глибоких мисок, або глечиків з круглим корпусом і циліндричним горлом. Обидва останні типи частенько бувають вкриті нарізним геометричним візерунком, затертим білою пастою. В культурі степів цього часу багато слідів стосунків з Кавказом, але незрівнянно більше ознак стосунків з Дунайським басейном, особливо в формах сокир, списів, серпів, в чорній лискованій кераміці.

Скіфи почали сюди проникати, як ми бачили, принаймні, з VIII століття до н. е. Проте, із загальної маси киммерійських речей не можна виділити таких, які були б інородними. Виходить, перші жителі Скіфії матеріальною культурою мало чим відрізнялися, а то й зовсім не відрізнялися від тубільців. Зовсім інший вигляд має культура скіфів з кінця VII століття. Відтоді весь степ має

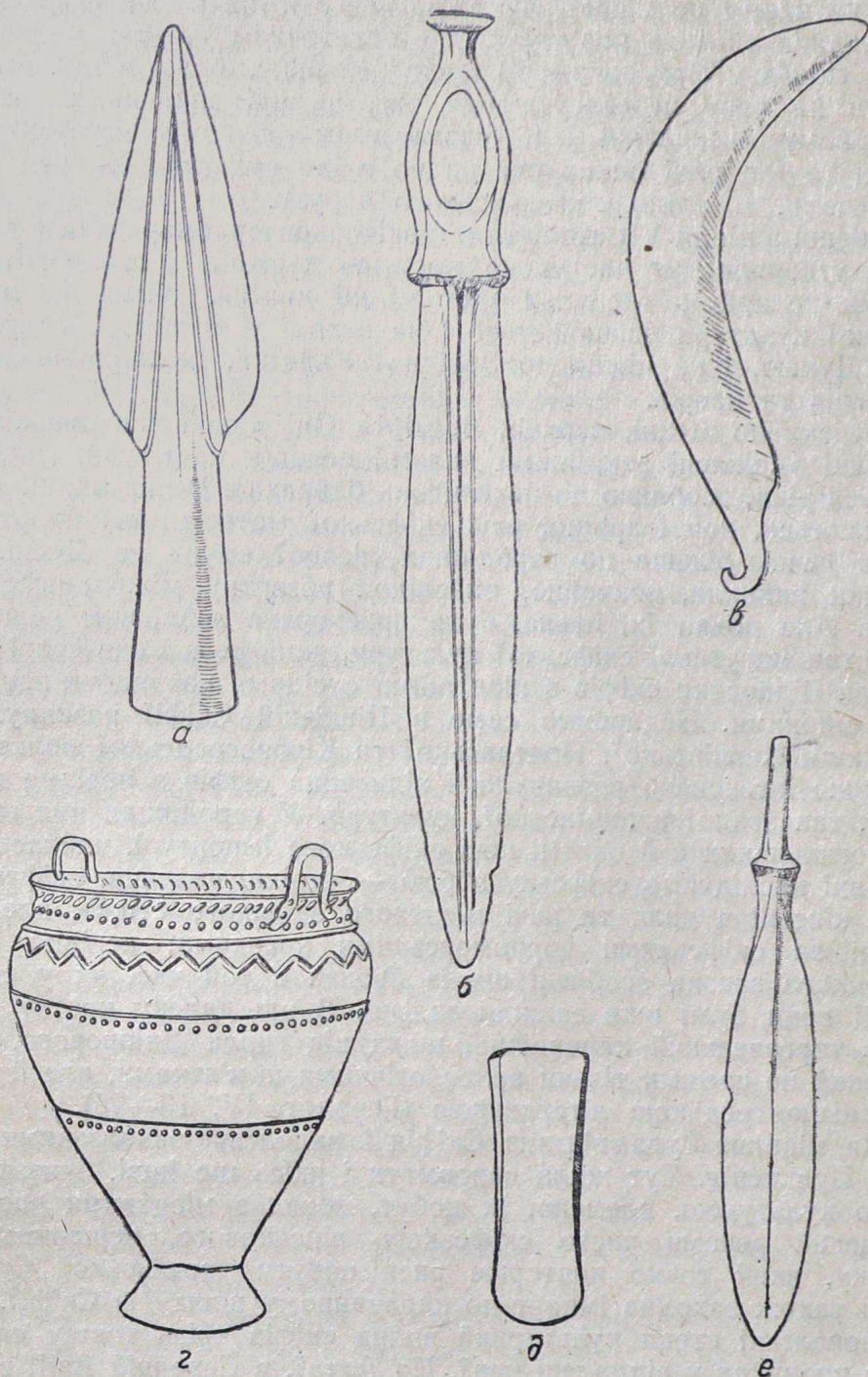

Рис. 2. Речі киммерійської епохи: а—бронзовий спис Київського музею, б—бронзовий кинджал, в—бронзовий серп, г—бронзовий клепакий казан, д—бронзовий кельт, е—бронзовий ніж.

однорідну, лише трохи відмінну в окремих місцевостях культуру, яку і по часу і по місцю не можна назвати інакше як скіфською. Її постання виразно пов'язується з остаточним утвердженням кочових скіфів у Причорномор'ї після 616 року. Але і в ній, незважаючи на явну перевагу нових рис, в ряді знять, у формі, в чорному лискуванні і в білому геометричному візерунку на посуді та і в ряді інших рис видно сліди культури X—VIII століття до н. е., сліди кіммерійського побуту.

Осівши з кінця VII століття в північнопричорноморських степах, скіфи утворили тут поступово могутню державу і стали провідниками товарів з грецьких міст углиб країни. Вплив їх матеріальної культури позначається і на заході у Фракії, і в нижній течії Дунаю, і на північ до Західної України, де жили племена арімаспів та неврів.

В лісах по Десні, верхній Волзі та Оці в цей час виникають невеликі укріплені земляними валами селища на мисах, де зливаються ріки, особливо по невеличких байраках. В них все ж таки трапляються, хоч і зрідка, речі скіфської матеріальної культури. Таких речей більше по городищах лісової смуги на Десні. Ці городки виникли, звичайно, внаслідок розвитку міжродових сутічок. Але поява їх, певне, була прискорена зовнішнім впливом сусідства могутньої скіфської культури, який розкладав старі відносини. Відносини скіфів з північними сусідами навряд чи завжди були мирними. Недаремно саме в Північній Скіфії розкинулись городища Харківської, Полтавської та Кіровоградської областей.

Дуже інтенсивно розвинулися відносини скіфів з носіями камської, так званої ананьїнської, культури. У городищах цих місць і в могильниках є й окремі речі скіфського імпорту і, найчастіше, речі, які наслідують скіфську зброю — стріли, налуччя, скіфських типів кінські вудила та речі місцевого звіриного стилю, але виконані за скіфськими чорноморськими зразками; нерідко мечі скіфського зразка зроблені ще із бронзи в той час, як у самій Скіфії вони були вже завжди залізні. В цю далеку країну пролягав торговельний караванний шлях від гирла Дніпрового, відзначений не самими тільки археологічними пам'ятками, але й стародавньою грецькою літературою (Геродот, IV, 13—25).

Ще міцніше була зв'язана Скіфія із задонсько-заволзькими степами Прикаспія. Тут жили савромати і якісь ще інші, близькі їм своєю культурою, племена. Їх побут, поряд з місцевими рисами, насичений речами чисто скіфського військового, вершницького вжитку, який точно повторює риси побуту української Скіфії. Сюди також заходив імпорт по караванному шляху із Скіфії. Через поволзькі степи культурний вплив скіфів крізь товщу савроматів проникав у віддалені краї. На Алтаї, в Середній Азії, в Мінусінській улоговині так само і в речах воєнного побуту і в мистецтві відбиваються форми скіфської зброї, кінської зброї та звіриного стилю. Тут, як і в лісовому Приураллі, ще довго ручну зброю, залізну в самій Скіфії, робили з бронзи. Але в основі часто ле-

жали скіфські зразки. Вони затрималися в Мінусінській улоговині в той час, як у самій Скіфії їх почали змінювати нові форми, з якими пов'язується вже уява про сарматів. Буйно, по-новому, розвинувся на Сході і звіриний стиль, зберігши, поряд з місцевими мотивами, багато рис скіфської стилізації і розвинувши їх далі.

В самій Скіфії процес освоєння країни йшов поступово. Можливо, що незаселеними скіфи застали лише ті землі, з яких була витіснена частина кіммерійців, яка пішла до Малої Азії наприкінці VII століття. Плутарх в біографії Марія передає найбільш імовірну версію, згідно з якою лише незначна частина кіммерійців, „витіснювана скіфами, перейшла від Меотиди до Азії під проводом Лігдамія“.

Дійсно, в матеріальній культурі історичних скіфів збереглися численні риси побуту попередників: у формі та орнаментиці кераміки, в рисах похоронного обряду, у виникненні скіфських селищ на місці давніших, як-от селища по Інгульцю, Більське городище в Полтавській області та ін. Не можна думати, що вторгнення скіфів наприкінці VII століття було першим. Це був лише завершальний етап. Неясні відомості в Гомера і Гесіода, ассирійські хроніки та оракули швидше говорять за поступовість проникання скіфів в українські та сусідні причорноморські степи, як і за мішаність матеріальної культури. Антропологічне вивчення скіфських кістяків показує, що в типі скіфів є багато рис місцевого типу, який існував тут ще з бронзової епохи. Тип лише став фізично дещо сильнішим, що помічається і в рядових похованнях.

В цьому, звичайно, відбилася те, що скіфи проникали в степ протягом довгого часу і що основна маса пізніших скіфів склалася з місцевих жителів, почасти, звичайно, з кіммерійців. Вони прийняли, як видно, значною мірою мову завойовників, певні риси з їхнього побуту, вони були об'єднані однією загальною назвою і лягли в основу племінного складу Скіфії. Цікаво, що такий характерний для „скіфської“ культури звіриний стиль майже не проник у самій Скіфії в товщу рядового населення. Речі цього стилю поодинокі і в селищах Скіфії і в бідних могилах, тобто саме там, де відбився побут основної маси. Зате він широко представлений у побуті скіфської аристократії, як видно із знахідок в найбагатших могилах від Чернігова до Дніпровсько-Бузького лиману і від Дунаю до Північного Кавказу. Інша справа в Заволжі. Там однорідна, із слідами ще родових традицій, маса зберегла нам цей стиль і в рядових похованнях родовичів і в похованнях вождів трохи проти них заможніших.

Відносини з Середньою Азією не припинились, хоч друга половина VI століття була епохою рішучого перелому в історії Скіфії. Утворення в цей час на скіфському узбережжі грецьких колоній, зосередження інтересів цієї колонізації на експорті степових товарів, особливо хліба, відвертало увагу скіфів від Закавказзя та Ірану. Мабуть, їм перешкождали і тубільці Північного

Кавказу. Сюди вже, певно, не так часто вторгалися скіфи, як це було в VII столітті.

Спочатку відносини скіфів з грецькими колоніями були здебільшого мирними. Скіфи давали грекам місце для селищ. З самого початку некрополі Ольвії та околиць Пантікапея, при перевазі грецьких, дають і тубільні поховання. Ще тіснішими були ці відносини в напівгрецькому місті в гирлі Дону біля станиці Єлисаветівської. Надто великі були взаємні вигоди. Ще міцнішими стали ці зв'язки в IV—III ст. ст., коли Боспорське царство дало скіфській аристократії можливість розбагатіти за рахунок хлібного експорту. Скіфи втручалися часом у внутрішні справи Боспору. Так, наприкінці IV століття, під час чвар між царем Сатіром та його братом Євмелом, на боці першого стояли скіфські війська, на боці другого — таманські фатейці царя Аріафарна. Лише наприкінці III століття скіфи почали захоплювати грецькі міста. Вони підкорили собі Ольвію і придунайські міста. Але їхнє намагання подолати Херсонес і Боспор викликало з прохання херсонесців втручання могутнього Понтійського царства, після чого сама Скіфія була майже зруйнована політично. Зовнішня історія Скіфії була неспокійна і налічує багато важких моментів.

Персія, опанувавши всю Передню Азію, не могла не спробувати ввести в коло своїх інтересів Скіфію. Переказ, що його передає грецька літературна традиція, насамперед, Геродот, говорить, що в основі прагнень Дарія Гістаспа завоювати Скіфію було його бажання помститися за похід 614 року і за спустошення Мідії. Проте, Ктесій, придворний лікар перського царя Артаксеркса Нота, що жив в V—IV ст.ст. до н. е., передає іншу версію. Він користувався оповіданнями перських придворних, тому його відомості звичайно більш відповідають дійсності. Сатрап Каппадокії Аріарамн, з наказу Дарія, вдерся на узбережжя Скіфії з флотом, захопив багато полонених, в тому числі царського брата Марсагета. Скіфський цар Іданфірс (за Ктесієм, помилково, Скіфавр) послав зухвалого листа Дарієві, який і створив з цього привід до війни. Коло 512 р. до н. е. він через Боспор Фракійський і Дунай вдерся до Скіфії з великою армією.

Цифри перських військ, що їх подають грецькі письменники, звичайно, надмірні. Геродот дає 700 тисяч, а Ктесій — 800. В довгій оповіді Геродота багато легендарних подробиць. Частина сусідніх племен — гелони, будіни та савромати обіцяли скіфам підтримку. Відіславши жінок, дітей і основну частину стад на північ, скіфи весь час відступали перед перськими військами, знищуючи рослинність в степу. Перські війська нібито пересікли слідом за ними Дон і вступили в землю савроматів. Дарій нібито розпочав там будівництво якихось величезних стін проти скіфів. Але скіфи, скориставшись з цього, повернули назад і пішли в Скіфію. Дарій знов рушив у Скіфію, де наразився на основні сили, тимчасом як раніше він переслідував лише передові війська. Скіфи продовжували свою тактику і через землі сусідів знову вивели Дарія

до своїх кордонів. Дарій запропонував Іданфірсові або вступити в бій або прийти до нього з висловленням покірливості. Іданфірс відповів, що він живе своїм звичайним кочовим життям і воюватиме тільки в тому разі, коли Дарій знайде і зруйнує могили його предків. Відтоді скіфи почали раз у раз турбувати персів під час фуражувань. Помітивши нарешті скрутний стан персів, Іданфірс послав Дарієві птаха, мишу, жабу і 5 стріл. В цих дарах крилася погроза: „Якщо ви, перси, не зніметеся в небо, обернувшись на птахів, або, як миші, не сховаєтесь в землі, або не плигнете в озеро, обернувшись в жаб, то назад не повернетесь, бо ці стріли вб'ють вас“. Скіфи в той самий час намагалися умовити іонійських греків, які охороняли міст через Дунай для переправи перських військ назад, піти на батьківщину, після 60-денного строку, призначеного самим Дарієм. Скіфи вирішили тимчасом дати Дарієві бій і вже вишикувалися для бою, та, побачивши зайця, стали полювати на нього. Дарій скористався з цього і відступив до мосту на Дунай, підступно залишивши слабких людей з війська у скіфів. Скіфи почали його переслідувати. Завдяки тому, що греки додержали умови, Дарій встиг врятуватись.

В цьому оповіданні багато цікавих подробиць, з якими кожний легко може познайомитися, читаючи Геродота. Менше ніж за 100 років, які минули від часу вторгнення Дарія в Скіфію до оповідання Геродота, події обросли безліччю деталей і встигли втратити правдивість. Але в оповіданнях багато живих деталей, і весь побутовий фон додержано точно. Тут перед нами уривок зародження одного з розділів скіфського епосу, переданого через уста греків і доповненого новими подробицями. Очевидно, Дарій зайшов лише в так звану Гетську пустиню між Прутом і Дністром, де мало не загинув з військом від важких кліматичних умов і змушений був відступити. Так передає Страбон. На цю коротку основу скоро після походу нашарувались подробиці, і народна фантазія розширила масштаб вторгнення, приписавши руїни якихось стін близько Танаїсу Дарієві, як підмосковні селяни називають часом ще й тепер тисячолітні могили вятичів „французькими могилами“ на згадку походу Наполеона.

Звичайно, і до вторгнення Дарія у скіфів повинні були траплятися воєнні сутички з фракійцями, особливо з придунайськими гетами і трібаллами. Вторгнення Дарія викликало відсіч. Скіфські війська вдерлись у Фракію і дійшли до Херсонеса Фракійського, звідки охоплений страхом тікав тиран Мільтіад, майбутній марафонський переможець. В прямий зв'язок з цим ставлять і спробу скіфів увійти в стосунки з спартанцями за царя Клеомена I. Ця подія сталася коло 490 року до н. е. і, звичайно, була безпосередньо зв'язана з прагненням скіфів забезпечити себе від нових перських зазіхань. Ці відносини — відгук міжнародних відносин, які розвивалися в той самий час і привели до грецько-перських воєн. Як би воно не було, союз цей не мав успіху, а між фракійськими племенами і скіфами почалися часті сутички. Про них

відомо небагато. За Геродотом, скіфський цар Скіл, порушивши батьківські звичаї, змушений був тікати до Фракії. Почалася війна. Фракійський цар Сіталк (помер в 424 р.) запропонував поміняти Скіла на свого брата, що ховався у скіфів. До того ж обидва царські роди були споріднені по жіночій лінії. Умови були прийняті, і війна припинилась. Але ці уривчасті відомості говорять в цілому за те, що в V столітті скіфи почали скеровувати свою увагу на захід. Навряд, щоб сутички на дунайському кордоні були рідкі. Скіфи часто вели війну, і саме з V століття раби — даки та трібалли стали звичайним явищем у Греції, особливо в Аттіці. При ролі скіфів у торгівлі рабами, надходження на ринок рабів з числа їх західних сусідів, звичайно, було пов'язане з такими війнами. Те, що фракійці, як це видно з писаних джерел і з археологічних даних, цілком сприйняли в своєму побуті військово-спорядження скіфів, звичайно, так само свідчить про часті воєнні сутички, які змушували вибирати найкращі типи зброї для боротьби з скіфами.

Політичні заворушення у Фракії, об'єднання Сіталком усіх фракійців, як видно, почали турбувати Македонію. Кілька разів Філіпп II починав війни з фракійцями, особливо з гетами. Але все ж таки, вкінці, вступив з ними в союз. Причиною цього було зміцнення скіфів, які в цей час підлягали на всій території одному цареві Атею. Саме на час цієї війни припадає оповідання стародавніх істориків Полієна та Помпея Трога про те, як трібалли вдерлися в Скіфію, і Атей змусив їх відступити, зігнавши силу пастухів і конюхів, які зняли страшенну куряву, а трібалли сприйняли її, як ознаку наближення величезного війська. В 339 році Філіпп щасливо завершив похід у Скіфію. Атей загинув у бою. Філіпп захопив багато полонених і худоби. Але повертаючися назад, втратив свою здобич під час віроломного нападу трібаллів.

В 334 р. сам Олександр Великий ходив на трібаллів і гетів, в країні яких за Дунаєм він зруйнував одне місто. Він не мав наміру нападати на скіфів, але, звичайно, після походу його батька, його раптовий і вдалий напад мав взагалі на меті усунути небезпечних сусідів з дунайського боку, в тому числі і скіфів. З творів Плутарха відомо, що на початку царювання Олександра в Скіфії було неспокійно. В 331 році намісником Олександра був призначений Зопіріон, який, мабуть, з метою встановити спокій на кордонах та, мабуть, і задля здобичі, як висловлюється один історик, „не бажаючи залишатися без діла“, розпочав похід у Скіфію. Похід був досить глибокий. Зопіріон дійшов до дружньої Скіфії Ольвії і обложив її. Облога закінчилася нещасливо. Коли Зопіріон повертався назад, скіфи знищили його разом з усім його військом. В результаті цих воєн скіфи проникли в Добруджу, де утворили невелике царство, бо після загибелі Атея гети захопили землю між Прутом і Дністром.

В 313 р. Лізімах, діставши після смерті Олександра Фракію, завдав сильної поразки скіфам, які вступили в союз з повсталім

проти нього грецьким містом Каллатією, і навіть переслідував їх за своїми кордонами. В 292 р. він спробував вдертися через землі гетів у Скіфію за Дунай, але був розбитий в так званій Гетській пустині, не дійшовши до Дністра. Його змучене голодом і спрагою військо потрапило в полон. Вождь гетів Дроміхет відпустив його, одержавши за це північні землі Лізімахового царства. Лізімах більше не турбував Скіфію і гетів. Але, як видно, кілька походів македонян ослабили, вкінць, воєнну експансію скіфів на Дунаї. Відтоді про неї вже більше нічого не чути. Саме після смерті Лізімаха на місці Гетського царства утворилося царство кельтів-галатів, які підкорили гетів і трібаллів. Ще в IV столітті на сході савромати, відомі згодом під іменем сарматів, поширили свої володіння на правий берег Дону. Це не могло не бути початком політичного ослаблення Скіфії. Першим ударом найпевніше була загибель у битві з Філіппом Македонським Атея, який об'єднав усю Скіфію.

IV століття було водночас епохою економічного розквіту скіфської аристократії. В цей час Боспор, зацікавлений в торгівлі хлібом, поширив свій торговельний вплив на всю нижню течію Дніпра. Поховання Нижнього Подніпров'я змальовують картину надзвичайних розкошів скіфської аристократії: в них повно золотих виробів з боспорських майстерень. Скіфських царів ховали навіть в околицях самого Пантікапея. До числа таких належить поховання скіфських царя і цариці в Куль-обській могилі під Керчю, де золотих речей так багато, що загальна вага їх становить 2,3 кілограма. Скіфська верхівка сильно еллінізувалася і, мабуть, значною мірою втратила свою войовничість. Економічне збагачення і торговельні вигоди вже не давали їй можливості чинити справжній опір македонській тактиці і натискові сарматів.

Торговельні інтереси перенесли центр життя скіфів у Нижнє Придніпров'я. В кінці V і на початку IV століття постало величезне укріплене селище поблизу Кам'янки на Дніпрі в Запорізькій області. Ремісничий характер його не залишає сумнівів. Знахідки побутових речей у ньому хронологічно збігаються з такими самими знахідками в похованнях царських могил. Деякі з цих могил, як „Солоха“, лежать за 18 кілометрів від нього, інші за 30, 40, 80 кілометрів. Безіменні руїни Кам'янського городища треба вважати за столицю Скіфії цих часів. Ще в V столітті у південних степах жили ті самі царські скіфи, але тут не було міст; більшість їх розташована далі на північ, в межах лісостепу. Річ зрозуміла, що утворення цього міста було наслідком прагнення створити новий центр для торгівлі з Боспором. Виняткові стратегічні вигоди цього міста і потужні земляні вали були явно потрібні, бо Скіфія в той час не була гарантована від наскоків сусідів. Десь у середині III століття скіфські царі, прагнучи захопити торгівлю хлібом безпосередньо в свої руки, фактично володіли грецькими містами в гирлі Дунаю та Ольвією. На монетах, карбованих в Істрії та Ольвії в III—II ст.ст. з іменами скіфських царів Каніта і Скілура,

фігурують зображення колосків пшениці та інші символи торгівлі хлібом. Вони приймали грецьких послів. За Каніта жив такий собі Гермій, Аполлодорів син, антиохієць, що репрезентував при його особі інтереси грецьких міст фракійського узбережжя. На рубежі III і II ст.ст. скіфський цар Сайтаферн докучав Ольвії даниною, іноді не зовсім чемно поводячись з її архонтами.

Але натиск з боку сарматів тривав далі. Є легенда про сарматську царицю Амагу, яка з прохання херсонесців напала на столицю скіфського царя, вбила його і поставила на його місце сина. Ця легенда — новела, написана в типовому елліністичному дусі, — відтворює дійсність другої половини III або початку II століття до н. е.

Дивним чином з цим натиском сарматів збігається припинення існування Кам'янського городища наприкінці III століття.

Зберігаючи владу над Ольвією, скіфські царі, поєднуючи в своїй політиці прагнення зосередитись в безпечнішому від сарматів місці з прагненням сильніше експлуатувати економічно краще захищені міста Херсонес і Боспор, перенесли свій політичний центр з Нижнього Придніпров'я у степовий Крим. Цар Скілур десь у середині II століття до н. е. заснував поблизу Сімферополя місто Неаполь, де його оточували греки, і де потім були знайдені грецькі написи; сюди потрапляли навіть іноземці, приміром, такий собі Посідей, син Посідея, очевидно, родосець. Цей родосець втихомирював навіть таврських піратів на острові Ахілла і, можливо, був адміралом новоутвореного скіфського флоту. Таким чином Скілурів Неаполь був новою столицею Скіфії і центром зв'язаної вже з морем її експортної торгівлі. Недаремно, можливо, він був названий Неаполем, тобто Новгородом, бо він замінив давнішу безіменну столицю недалеко Кам'янки на Дніпрі. Ще Скілур почав натискувати на Херсонес. Цей натиск продовжував його син і наступник Палак. Херсонесці змушені були вдатися по допомогу до понтійського царя Мітрідата Великого. Скіфи діяли не самі. Вони закликали на допомогу передове сарматське плем'я роксоланів. Це перший пробіск злиття скіфів з сарматами. Скілур встиг оволодіти Каркінітидою, Прекрасною гаванню (Калос лімен) та укріпленнями й містами, які входили до складу Херсонеської республіки.

Мітрідат вислав проти Скілура, що помер, як видно, до початку війни, полководця Діофанта з 6 тисячами війська. У триразових експедиціях між 110 і 109 рр. до н. е. Діофант послідовно розбив Палака, підкорив гірських таврів, захопив скіфські фортеці Хабеї та Неаполь в Криму і підкорив скіфів Мітрідатові. Але скіфи відпали знову, і Діофант знову пішов проти них, звільнив Каркінітиду й укріплення і розпочав облогу Прекрасної гавані. Палак рушив на нього, але був розбитий, після чого, як говорить херсонеський напис на честь Діофанта, „з піхоти ніхто не врятувався, а з вершників вислизнув мало хто“. Навесні Діофант рушив на Хабеї та Неаполь і змусив скіфів просити миру. В цей саме

час скіфи, що жили на Боспорі, підняли повстання проти Перісада, останнього номінального царя Боспору з колишньої династії, який передав владу Мітрідатові VI, але зберіг свій титул. Повстанням керував Савмак, раб-годованець Перісада. Цар був убитий, Савмак захопив владу, але Діофант ліквідував це повстання, підкоривши Херсонес, Боспор і степовий Крим Мітрідатові Понтійському. Ще раніше другий стратег Мітрідатів Неоптолем розбив скіфський флот і відібрав у них грецькі міста Тіру та Ольвію. Цей удар сильно похитнув скіфів. Письменники Греції і Риму плутають відтоді імена сарматів і скіфів. Проте автобіографія Августа, надгробний напис легата Мезії Тіта Плавтія Сільвана і кілька офіційних написів Боспорського царства говорять про існування скіфського царства на березі Дніпровсько-Бузького лиману і в Північному Криму. Вони просили дружби в Августа, воювали то щасливо, то нещасливо з царями Боспору й Херсонесом. Остаточно їх ім'я перестає бути реальністю в III столітті до н. е. До цього часу археологи простежують в Криму невпинний розвиток однієї й тої самої культури. Їх місце заступили сармати, зайнявши степи на північ від Криму, але вони не створили суцільної політичної організації. Замість скіфської культури народилася нова, в якій неможливо відділити скіфів од сарматських племен. Спорідненість обох народів щодо мови, побуту і соціальної структури привела до того, що сармати цілком поглинули скіфів. Вже наприкінці I століття до н. е. сармати зайняли весь степ до Дунаю.

Саме їх вигнанець Овідій описує у своїх елегіях на вулицях міста Томі, де він жив, і розповідає про їх дикую войовничість. Страбон, перелічуючи імена сарматів, називає на Нижньому Дніпрі „царських сарматів“, за якими, найпевніше, крилися колишні володарі Скіфії, „царські скіфи“ Геродота, що стали одним із сарматських племен. Політично та етнічно Скіфія вмерла, але ім'я її жило, і античні народи довго ще пам'ятали войовничість та могутність скіфів. Все грізне, що появлялося в українських та донських степах, діставало назви скіфів. Сармати, готи, алани часто носили в устах греків це грізне ім'я. Навіть наш літопис іменував свою країну „Великая Скуфь“. Щось на протязі семи століть сильна Скіфія охороняла себе від вторгнень, поступившись лише тоді, коли на неї з північного сходу насунули свіжі сили сарматів. Торговельні інтереси останніх скіфських царів змусили їх прагнути до захоплення грецьких міст. Понтійський цар став на захист останніх, і Скіфія впала, ослаблена морально переходом від колишньої економіки до елліністичного типу торговельної держави.

4. Суспільний устрій скіфів. Державна організація

Суспільний лад скіфів ще в V столітті зберігав риси родових відносин. Геродот описує обряд побратимства, коли в чашу з вином домішували крові тих, що браталися. В чашу занурювали меч, стріли, сокиру та дротик, вчитували довгу молитву. Ті, що браталися, і всі присутні пили з чаші цю суміш вина і крові. Збереглися золоті бляшки із зображенням цієї сцени (рис. 3). Дуже велика була роль найстаріших у роду, які часом навіть повалювали царя. Таке трапилось, коли цар Скіл еллінізувався. Його скинула дружина.

Рис. 3. Золота бляшка з Куль-обської могили із зображенням скіфів, що братаються (2/3 н. в.)

Вся країна поділялась на номи з номархом на чолі. В цих номах відбувалися народні збори і були святилища бога війни. З приводу війни з персами, з приводу відступництва Скіла, щороку для звітування про військові подвиги відбувалися народні, певніше, військові збори, в кожному номі, і той, хто убив ворогів, діставав вино із загальної чаші.

Царів ховали прилюдно, поминки справлялися спільно з родовичами. Збереглися старі родові зв'язки. Цілком виразно додержувано стародавніх родових поділів: їх було чотири, якщо судити з переказу про походження скіфів і з того, що все скіфське військо у війні з Дарієм складалося з чотирьох військових загонів під командою трьох царів. І як за переказом про походження скіфів два роди походили від середнього брата, так і в війську два загони перебували під командою одного царя. Зберігаючи пережитки родової організації, скіфське суспільство ще в V столітті мало риси військової демократії.

Вже на початку VI століття поховання змальовують картину глибоко розвиненої майнової нерівності. Лита могила під Кіровоградом, що належить до рубежу VII і VI ст.ст., Вітова могила та Опішлянка в Харківській області, могили Київської та Полтавської областей VI і V ст.ст. дають приклади багатючих похоронних комплексів, з розкішно обробленими золотом зброєю та іншим спорядженням воїна-вершника. Поряд з цим відомі звичайні поховання, здебільшого, небагаті, але з таким самим, хоч і простим,

набором зброї. Побут був в усій товщі вільного населення один і той самий: військово-кочовий, розміри ж багатства явно були дуже нерівномірні. Те саме тривало і в IV—III ст.ст. до н. е. Добре відомі поховання з Нижнього Придніпров'я дають картину ще більшого розшарування. Грандіозні могили околиць Нікополя — Чортомлицька, „Солоха“, Краснокутська та ін. — досягають заввишки 15—20 метрів, у грандіозних підземних камерах поховані чоловіки-воїни і жінки з розкішним інвентарем: золотими прикрасами, золотими й срібними чашами і зброєю в золоті, кіньми, які до десятка і більше супроводять покійного господаря. В окремих могилах або при вході поховані слуги. Багатство основних поховань подиву гідне. В цей час скіфська аристократія наживалася на хлібній торгівлі з Боспором та Ольвією. У звичайних могилах, що на якийсь метр піднімаються над степом, в підземних, але невеликих камерах розміщені небіжчики; їх зброя — прості залізні мечі та списи, звичайні стріли. Замість коней символічно покладені вудила та частини туші на їжу похованому. Жінки мають лише просте намисто. Замість золотих посудин грецької роботи місцевий простий посуд та зрідка грецький чернолаковий посуд з глини. Весь обряд той самий і побут теж. Це вільне скіфське населення. Але його засоби незначні. Вражає цілковита схожість могил рядових дружинників з похованням слуг у багатих могилах: набір речей один і той самий.

Військова демократія Скіфії вже зайшла досить далеко в розвитку рабовласництва. Той же Геродот досить розповідає про це. Він говорить про застосування праці рабів при обробленні молочних продуктів. Він повідомляє навіть про осліплювання рабів. Одним з джерел збагачення скіфів на перших порах були розбій та війна. Геродот розповідає про сотні військовополонених, з числа яких приносилися криваві жертви богам війни, і відзначає, що у скіфів немає купованих рабів. Частина полонених, і може більша, вивозилася в грецькі колонії.

Найбільше відомостей про скіфське рабство стосується причорноморських скіфів. Але уважно придивляючись до скіфських поховань, ми побачимо, що в хліборобській Скіфії на місці теперішніх Київської, Кіровоградської та Полтавської областей, в багатих могилах трапляються ритуальні поховання слуг і притому з VI століття.

Соціальна нерівність в усій Скіфії зайшла вже досить глибоко. Відомі випадки грабування багатих скіфських могил, вчинені по тай, але, напевно, із знанням розміщення поховань.

З неясних свідчень видно, що крім воєнного рабства існувало й місцеве. Геродот розповідає про те, що скіфський цар вибирає собі близьких рабів-слуг у підвладних племенах. Це були виночерпії, стайничі, царська варта. В одній розповіді історика Поліена, що жив за римських часів, але користувався ранніми джерелами, говориться про підлеглих скіфам-воїнам хліборобів та стайничих. Зіставлення обох свідчень дозволяє припускати наявність у скіфів

кріпосницьких відносин, поневолення трудових верств, підлеглих осілих племен. Наявність обох типів рабства досить звичайна навіть і в греків.

Під час утворення скіфської держави рабство вже існувало в причорноморських степах. Воно лише розвивалось дедалі більше. До Геродота дійшов переказ, пов'язаний з вторгненням скіфів в Середню Азію. Під час довгої відсутності скіфського війська дружини скіфів жили з рабами, а народжені від цього діти підняли повстання проти панів, коли ті повернулися. Поки боротьбу з ними вели зброєю, їх не можна було здолати. Та ось одному із скіфів спало на думку вийти на рабів не із зброєю, а з канчуками. Побачивши канчуки, раби повтікали.

Цей напівказковий переказ вказує, проте, на ранній розвиток рабства у скіфів і на повстання, що вибухали серед рабів. Отже, це рабство було своє, скіфське. Грецькі колонії могли лише до певної міри впливати на його розвиток. Цілком можливо, що у південних кочових скіфських племен воно зайшло ще далі, але наведені археологічні дані говорять про його поширення в при-близно однакових формах і в південній частині Скіфії.

Геродот передав два надзвичайно важливі перекази. Хоч і як сильні в них легендарні елементи, а проте обидва вони говорять про боротьбу консервативних течій серед скіфів з військово-робовласницькою частиною, вигоди якої вабили її до зближення з греками і до прийняття грецьких звичаїв.

Події першого переказу хронологічно пов'язані з початком VI століття до н. е. Царевич Анахарсіс відвідав Грецію, прийняв культ матері богів у Кізіку і спробував запровадити його на батьківщині. Після доносу на Анахарсіса цар Савлій особисто перевірив це і вбив царевича.

В другому епізоді більше історичної правди, і стосується він середини V століття, тобто приблизно часів перебування Геродота в Ольвії. Цар Скіл, син царя Аріапіфа та грекині з міста Істрії на Дунаї, більше кохався в грецьких звичаях. Він часто відвідував Ольвію, жив там у розкішному палаці, носив еллінський одяг, вільно спілкував з ольвіополітами, говорив і писав по-грецькому, поклонявся грецьким богам. Свою скіфську варту він залишав за воротами міста. Він був зв'язаний з культом Діоніса і брав участь у вакхічних таїнствах. Один ольвієць, глузуючи з нього, показав його потай скіфам у стані екстазу. Про це було розповідано всьому війську. Скіл був скинутий і втік до Фракії, з якою у нього були близькі зв'язки. Замість нього царем став його брат Октамасад, який розпочав був війну з фракійцями. Проте, в результаті переговорів йому вдалося повернути Скіла, який наклав голову.

Так суворо ставились скіфи до збереження своїх звичаїв. Боротьба охоплювала навіть царську родину, але ніяка сила не могла спинити процесу, що йшов до щораз більшого ослаблення ко-

лишніх відносин і до зміцнення влади царів та військової аристократії.

Поступово царська влада міцніла. Переказ про походження скіфів свідчить про цілком усталений порядок наступництва від батька до сина, причому в давніші часи наступником, як видно, був молодший син. Мінорат пов'язувався, звичайно, з неоднаковим становищем окремих царських дружин. До складу спадкового майна могли належати навіть батькові жінки: Скіл, діставши царську владу, одержав також одну з жінок свого батька Аріапіфа — скіфину Опію. Від неї він мав сина Оріка.

Порядок переходу влади від батька до сина усталився в Скіфії ще в VII столітті, якщо не раніше. Проводирем війська, яке вдерлося в північні межі Ассирії в сімдесятих роках VII століття, був Бартатуа, а війська, що напало в 614 році на Мідію, — його син Мадій.

Ті ж ассирійські документи вказують, що на чолі окремих дружин стояли другорядні царі, які часом не підкорялися головному. Ішпака, начальник другого загону, не погодився з Бартатуа, який уклав союз з Асаргадоном, і коли Бартатуа пішов з військом, він продовжував війну проти ассирійців і був розбитий.

Такий порядок зберігався і в VI—V ст.ст. Під час вторгнення Дарія в 512 р. до н. е. названо три загони скіфів, що на чолі кожного з них стояв свій окремий цар. Більша частина війська підлягає Іданфірсові, який відіграє особливо видатну роль в оповіданні про цю війну і який, мабуть, саме й був головним царем Скіфії. В разі незадоволення царем влада переходить до рук його брата. Так Скіла заступив його брат Октамасад. Вже з самого початку головний цар був і царем всієї Скіфії. Ховаючи царя, його труп завозили до всіх підвладних племен, кожний скіф виявляв зовнішніми ознаками свій сум, і всі гуртом насипали величезну могилу над похованим царем.

Як видно, з самого початку влада перебувала в руках однієї династії. Геродот називає частину царських поколінь. Могили царів були в області Геррос. Там їх споруджували і в IV—III ст.ст. до н. е., а втім в цей час бували й винятки, наприклад, Кульобська могила поблизу Керчі. Царська влада аж до V століття обмежувалася радою царів, яка не раз збиралася під час походу Дарія, та військовими зборами. Військові збори скинули Скіла, вони збиралися й під час перського вторгнення. Але коли не траплялося екстрених випадків, царська влада обмеженою не була. Цар Аріант, бажаючи довідатись про чисельність скіфів, наказав нібито кожному принести мідний наконечник стріли, з яких був вилитий величезний казан. За невиконання цього розпорядження загрожувала смерть. Замах на царське життя, а також чаклунство (навіть тільки гадане), яке нібито викликало хворобу царя, — каралися смертю.

Божественне походження царської влади підтверджується переказом про небесні дари, що їх дістав молодший з трьох братів

родоначальників. Пізніше влада визнавалася божественною. Відомі зображення, де цар причащається вином з ритона (ріг для пиття) або перед богом, що сидить на коні, або перед богинею, яка сидить на троні. Ці зображення настільки близькі до такого ж зображення, яке стосується перських царів, що здається імовірним пізніше усвідомлення божественності влади, запозичене після походів в Передню Азію і внаслідок тривалих культурних зв'язків VI століття.

Царська влада ставала дедалі деспотичнішою. В половині IV століття цар Атей єдиновладно правив усією Скіфією від Істру до Танаїсу. У II столітті Скілур є главою всього, щоправда, територіально меншого тепер, царства. Таке зміцнення влади головного царя було продиктоване, з одного боку, всім ходом розвитку, а з другого — посиленням економічної могутності царів, які збагатили на хлібній торгівлі з Боспором. Характерно, що постать Атея з'явилася саме в цей час. Мабуть, цьому сприяв і натиск сарматів, який змушував до концентрації сил і влади. Порядок наступництва лишався незмінний. Останній відомий на ймення, скіфський цар Палак перейняв владу свого батька Скілура.

Центр монархічної влади пересувався в прямому зв'язку із зміною кордонів та зовнішніх відносин скіфів. На рубежі VII і VI ст.ст. найбагатші скіфські могили виникають в долині Кубані, що відповідає постійній експансії скіфів у Передню Азію. Кубанські степи — найближчі степові плацдарми до місця їх постійних прагнень. З утвердженням савроматів на Дону та обмеженням Скіфії з цього боку країна царських скіфів — лівобережні степи Дніпра аж до Дону і степовий Крим, а царські усипальниці зосереджуються в Герросі нижче порогів. Тут вони лишаються до III століття. Міського центру ще немає. В IV—III ст.ст. до н. е. інтереси скіфських царів та аристократії зосереджуються на торгівлі хлібом з Боспором. Царські могили цього часу знаходимо нижче від порогів і до найближчих околиць Нікополя.

Наприкінці V століття тут виникає величезне місто („Кам'янські кучугури“), територія якого дорівнює 12 кв. км, і близькість його в часі, як і в території до царських могил — безсумнівна. Це дозволяє вбачати в ньому центр скіфського царства тих часів. Це місто було добре укріплене, мабуть, для оборони від наскоків сарматів та задунайських сусідів. Натиск сарматів посилюється наприкінці III століття. А економічні інтереси, як і раніше, тяжили до Боспору і почасти до Херсонеса. В II столітті Кам'янське городище під Нікополем на Дніпрі спустіло, і столицю було перенесено в Крим, де поблизу Сімферополя постав скіфський Неаполь, останнє пристановище скіфських царів, напівгрецьке, напівварварське місто.

Скіфська держава склалася з племінного союзу, як про це свідчить її поділ на племена. В цьому союзі виділилось одне плем'я — царські скіфи, яке, кажучи словами Геродота, „всіх інших скіфів вважає за своїх рабів“. Їх царі — царі всієї Скіфії.

Вони обкладали даниною підлеглі їм племена. З наказу та за прямою вказівкою царя слуги його численного штату вербувалися з інших племен.

Крім Геродота, назву царських скіфів ми не зустрічаємо більш ніде, але вона, звичайно, не зникла, так само, як і влада, що залишалася в руках цього племені. Воно виділилося, звичайно, ще в добу нападів на Ассірію. Дальша історія Скіфії IV—III ст.ст., як і давніше, має свій центр на їх нижнедніпрянській території. Лише в II столітті столиця переходить до Криму. Коли сармати поглинули скіфів, там-таки на Дніпрі осіло плем'я „царських сарматів“, звичайно, те саме скіфське плем'я, яке дістало тепер собі нову загальноетнічну назву.

Скіфи царські — лише частина кочових племен Скіфії. Геродот відділяє їх од скіфів-кочовників тільки там, де він говорить про територіальний поділ та про панування. В місцях історичних цієї різниці не додержується. Похід проти кіммерійців, стосунки із Спартою, вторгнення в Херсонес Фракійський пов'язується в нього з іменем скіфів-кочовників. Поза географічною номенклатурою обидва терміни утотожуються. На відміну від загального імені скіфів, пануюче плем'я мало назву сколотів, начебто від імені одного царя. Ім'я номадів-кочовників присвоєне греками пануючій частині скіфів аж до Страбона. Війська кочовників вільно ходили по всій території країни, не виключаючи й хліборобських областей. Кочовища їх заходили далеко за межі корінної території. Під час вторгнення персів кочовища розташувалися між Дніпром та Дністром і звідти були пересунуті на північ. Царська кочова валка йшла іноді до грецьких міст, як робили Скіл та Сайтаферн. Царська могила Куль-оба поблизу самостійного і могутнього Пантікапея на території Боспорського царства говорить за те, що царі кочували і в дружні сусідні землі аж до Боспору.

Починаючи з рубежу VII—VI ст.ст. до н. е., багатющі поховання скіфів (Лита могила під Кіровоградом) зосереджуються саме на Геродотівській території царських та кочових скіфів; там-таки лишаються вони в IV і III ст.ст. у Геродотовому Герросі. Це все ті самі, могутні могили Нікопольщини: Чортомлицька, „Солоха“ та ін. Лише іноді їх заносять у грецькі володіння, (наприклад, Куль-обська могила). Відповідність археологічних та історичних даних очевидна.

Точний поділ Скіфії на номи невідомий. Проте ті номи мали, як видно, свої родові назви. Ном Геррос, місце царських могил, був заселений одноіменним невеликим народом, мабуть, одним з родів кочової частини скіфів. Зовсім невиразна будова хліборобських племен, але могили їх військової аристократії — це ті ж могили багатих воїнів-вершників.

5. Господарство Скіфії

Вже Геродот поділяв скіфів на хліборобські та кочові племена. Елліно-скіфи, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби та алазони сіють хліб почасти для себе, почасти на продаж. „Скіфи-номади“ і „царські скіфи“ — кочовники та скотарі.

Вище вже згадувалось про розподіл між хліборобськими та скотарськими племенами скіфської території. Цей розподіл, згідно з яким хліборобські племена займали переважно правобережжя Нижнього Дніпра і лише почасти лівобережжя, в археологічних даних розкривається дещо інакше.

Сюди слід включити і всю лісостепову смугу північної Скіфії: області Київську, Кіровоградську, Полтавську та Харківську, а також частину Курської і Воронежської. З часом, якщо судити з даних Страбона, площа хліборобської Скіфії трохи розширилась. В північному Криму, де спочатку показані царські скіфи, опиняються „хлібороби“. Це сталося, очевидно, в IV столітті, коли на ґрунті хлібної торгівлі розвивалася торгівля з Пантікапеем. Певно, з метою наблизити джерела вивозу до Боспорського царства сюди пересунуто частину хліборобського населення Скіфії. Збіг грецьких термінів і в Геродота і в Страбона дозволяє припустити, що переселення сталося з Нижнього Дніпра, де жили „скіфи-хлібороби“.

Характер хліборобства був без сумніву орний. Про це свідчать численні факти. Одно хліборобське плем'я просто назване „скіфи-орачі“. В числі небесних дарів, посланих родоначальникам скіфів, був золотий плуг. Геродот розповідає про велику кількість нив на берегах Дніпра. Без орного хліборобства було б просто таки немислимо уявити собі величезний вивіз хліба із Скіфії. Проте до наших часів не дійшло жодного залізного лемеша, жодного зображення скіфського плуга. Очевидно, плуг був дерев'яний. Спиняючись на родючості північних кримських степів, Страбон говорить, що ця земля, „зорана будь-яким сошником“, давала величезні врожаї. Невідомими лишаються для нас і інші знаряддя хліборобської праці скіфів.

З Геродота відомо, що хліборобські скіфські племена культивували пшеницю, ячмінь, просо, боби, цибулю та часник. Цей перелік, мабуть, неповний, бо складається з улюблених хлібів та їстівних рослин греків і зроблений він з погляду задоволення життєвих потреб грека-колоніста. Проте той самий Геродот згадує ще коноплі, з яких ткали хороше полотно і робили якісь дурмани

для куріння. Є підстава думати, що саме скіфи в північній частині країни засіяли жито на хліб, де воно й дожило, як дар скіфських предків, до східних слов'ян.

Зерно і солома пшениці не раз траплялися у скіфських похованнях Київської та Полтавської областей; мабуть, цей вид хліба переважав.

Єдиним знаряддям перероблення зерна на борошно, яке дійшло до наших часів, є зернотерки: кам'яна плита, на якій другою меншою кам'яною теркою розтиралось зерно.

Скотарство було поширене і в хліборобських і в кочових областях скіфів. Кочове скотарство, скільки можна судити з його описів у Геродота та Гіппократа, базувалося на частих змінах місця. Використавши пасовища, пересувалися на нове місце. Зупинки були короткі. В зв'язку з такими частими перекочовуваннями основним видом кочового житла була юрта, поставлена на віз. Треба думати, що взимку худоба добувала собі їжу з-під снігу, як ще недавно це було в казахів. Ніяких ознак заготівлі сіна та відповідних знарядь від скіфів не збереглося.

Воли перевозили ці вози-юрти. Коні служили для переїздів верхи. А втім, якщо судити з решток похоронних колісниць, знайдених в насипах могил скіфських царів та аристократії, які супроводилися знахідками кінських вудил, коней вживали і для перевезень, — принаймні, колісниць. Дуже поширена вівця. Про всіх цих тварин у скіфів розповідають і Геродот, і інші автори. Дані розкопів у похованнях по всій Скіфії виявляють кістки цих тварин у вигляді поминальної їжі. В багатих похованнях нерідко трапляються цілі коні в усій збруї, які супроводили свого господаря в замогильний світ. Геродот розповідає, що скіфи не тільки не приносили в жертву свиней, але навіть їх не розводили. Однак справедливо це лише для степової смуги. Кам'янське городище в Запорізькій області показало цілковиту відсутність кісток свині. Навпаки, в північних городищах кістки свиней і навіть зариті в попелищах цілі кістяки їх трапляються частенько. Таке географічне поширення свиней зрозуміле. Ця тварина не переносить ніяких довгих пересувань. Отже зрозуміло, чому їх немає в кочовій Скіфії і чому вони є в хліборобських землях.

У північних городищах кінські кістки зустрічаються приблизно в однаковій кількості з кістками інших тварин. Інакше стоїть справа в Кам'янському городищі на кочовій території. Там конярство явно переважало. Це збігається з усіма свідченнями, які одноголосно називають скіфів доярами кобил. Дуже цікаве свідчення Полієна, в якому говориться про хліборобів та кінських пастухів скіфів, а не про пастухів взагалі. Конина йшла в їжу нарівні з іншими свійськими тваринами: розбиті кінські кістки — звичайне явище на території скіфських селищ.

На їжу йшло м'ясо тварин. Використовувались шкури та волосина. Молочні продукти споживались так само. Принаймні, про

виготовлення з кобилячого молока сиру — гіпшаки — до нас дійшли прямі відомості.

Про окремі промисли та ремесла у скіфів можна судити переважно з археологічного матеріалу.

Розвиток ливарного та ковальського ремесла потребував гірничої справи. Неясні джерела знаходження міді, у великій кількості потрібної на виготовлення бронзових стріл, казанів та іншого. Здебільшого мідь, очевидно, довозилася. Але в нас немає ніяких певних літературних або інших даних, щоб установити, звідки її довозили. А втім в Артемівському районі відомі старі розробки міді. На Більському та Кам'янському городищах трапляються часто мідні шлаки. Це показує на місцеву або, в кожному разі, недалеко руду.

Не виключена можливість того, що мідь надходила з Уралу. Цілий ряд ознак говорить за те, що ще в II тисячолітті до н. е. це джерело відіграло роль. Наявність торговельного шляху від Ольвії до Уралу ще в VII—V ст.ст. до н. е. дозволяє припускати існування такого імпорту, тим більше, що один з кінців цього шляху виходив в країну, яка жила ще значною мірою в умовах бронзової доби — у Прикам'я, а другий доходив до Чкаловсько-Орських степів з їх відомими „чудськими“ рудниками. Мідь ішла, мабуть, ще з Дунаю, з яким, особливо в ранні часи, як це видно з цілого ряду ознак, Скіфія підтримувала міцні культурні зв'язки. Однак здавна відомі промислові родовища міді під Артемівськом та Кривим Рогом.

Виливали здебільшого в земляних формах. Так виливалися наконечники стріл, роблені сотнями враз. Величезні казани виливалися в багатоскладових формах. Проте для дрібних прикрас робили форми з м'якого каменю.

На Більському та Кам'янському городищах збереглися рештки ливарних майстерень. Мідь витоплювали у великих грубостінних глиняних тиглях, до країв яких часто прикіпав шлак. Метал для виливання в форми топили в тригранних глибоких тиглях з носиком. Виливання було дуже поширене. На Кам'янському городищі рештки тиглів, шлаки та інші відходи цього виробництва трапляються часто й густо в різних частинах городища.

Залізо вживалося у величезній кількості. З кінця VII століття з ужитку остаточно зникло бронзове знаряддя, крім наконечників стріл. Списи, мечі, сокири і, особливо, незчисленні ножі геть усі робилися з заліза. На Кам'янському городищі знайдено дуже багато залізних шлаків і самої руди криворізького походження. Вироблялася досить міцна сталь, як це показали деякі технологічні аналізи. Відоме одне ковальське горно з Кам'янського городища, квадратне, глинобитне з боковими отворами для міхів. Відомі звідти ж рештки печей для одержання заліза кричним способом, сопла від міхів, грудки вапнякового флюсу, залізні шлаки і навіть куски чистої криці.

Широко оброблювались та використовувались продукти тваринництва. Із шкіри виробляли різні деталі одягу. З неї робили башлики, рештки яких відомі у знахідках. Низькі м'які чоботи становили також необхідну приналежність костюму і робились із шкіри. Багато шкіри йшло на зброю. Як судити по звичайних круглих отворах на бляшках та по гайках на вуздечках, реміння було здебільшого з сириці. З такого ж реміння робили підкладки під панцер у вигляді плетеної з вузького чотиригранного реміння сорочки: одна така сорочка збереглася в могилі і знаходиться тепер в Центральному історичному музеї УРСР у Києві.

Таке ж реміння вживалося, як портупей для мечів та кинджалів. Часом вузький, зроблений з сириці ремінь ретельно обшивався шкірою і тоді він ставав зовсім круглим. Овечу та козячу шкуру обробляли як сап'ян і фарбували в чорний або червоний колір: її знаходили як оббивку сагайдаків та налуччів. Серед знахідок на городищах часто трапляються всілякі шила, прямі і злегка погнуті, призначені безперечно для шиття шкіряних виробів.

Баранячі шкури, за Геродотом, ішли на виготовлення кожухів, що були, таким чином, одним з найстаровинніших видів одягу на території сучасної України. Широке застосування юрт спричинялося до виготовлення, і звичайно в великій кількості, повсті та кошми, про які частенько згадують грецькі автори. З вовни робили тканини.

Поряд з тваринництвом стоїть мисливство. В городищах Кіровоградської та Полтавської областей є чимало кісток промислових тварин. Як свідчить Геродот і деякі грецькі зображення, і в кочовій Скіфії мисливство процвітало почасти як спорт. Верхи гонили зайців. Можливо, що таке полювання практикувалося на вовків та сугаків. Шкури хутрових звірів ішли на облямівку одяжі. Про це розповідає Геродот.

На різні службові вироби йшли кістки і свійських і диких тварин, найбільше оленячий ріг. Проте, коло застосування кістки було обмежене. З кістяних знарядь найбільше відомі шила та проколювачі з городищ лісостепової смуги. Переважно з цих-таки місць походять кістяні псалії для вудил (щось подібне до наших трензелів), вирізані в звіриному стилі з голівкою тварини на верхньому кінці і ратицею на нижньому (рис. 4). З кістки виробляли бляшки для кінської зброї в тому ж таки звіриному стилі. З побутових речей трапляються дуже часто ножі з кістяними колодочками, з однієї або частіше двох кістяних пластинок, в останньому випадку склепаних залізними або мідними цвяшками (рис. 5). Робилися також кістяні наконечники стріл, але вони завжди становили незначний процент до бронзових і навіть рідких залізних стріл. Форма їх завжди наслідує форму металічних. Трапляються кістяні застібки у вигляді паличок з конічними потовщеннями на кінцях. Кістяні речі, крім стріл та колодочок ножів, які існували

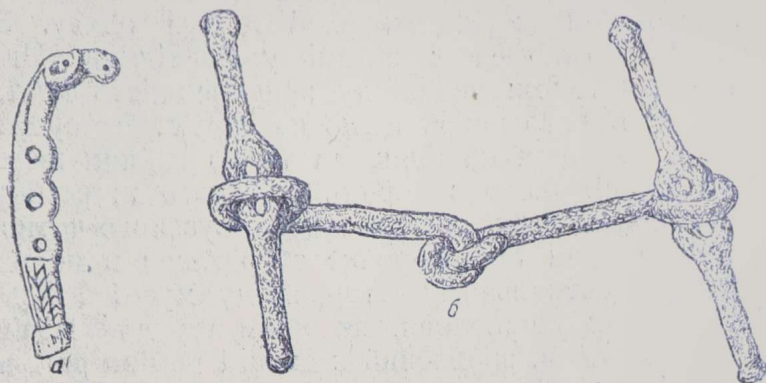

Рис. 4. *а*—кістяний псалій з Чигиринських могил ($\frac{1}{4}$ н. в.),
б—залізні вудила з такими ж псаліями.
 (Київський музей, $\frac{1}{2}$ н. в.)

Рис. 5. Залізний ніж з кістяною колодочкою
 ($\frac{1}{3}$ н. в.)

Рис. 6. Посуд. *а*—глиняна миска з Чигиринських могил ($\frac{1}{6}$ н. в.),
б—глиняна звичайна посудина з геометричним орнаментом з Кам'янського городища ($\frac{1}{8}$ н. в.), *в*—чарка глиняна з Чигиринських могил ($\frac{1}{6}$ н. в.), *г*—лощена глиняна посудина звідти ж ($\frac{1}{12}$ н. в.), *д*—ритуальна посудина з геометричним орнаментом ($\frac{1}{4}$ н. в.), *е*—чарка глиняна з геометричним орнаментом з Чигиринських могил ($\frac{1}{4}$ н. в.).

в Скіфії, весь час, цілком зникають з ужитку в середині V століття.

Геродот зберіг нам відомості, що скіфи користувалися іноді кістками тварин, як дровами, варячи собі страву. Цей факт підтверджується знахідками кістяного вугілля на городищах.

Майже зовсім відсутні ознаки рибальства. Очевидно, воно вишло з широкого вжитку внаслідок великого поширення тваринництва. Таке явище добре відоме в сучасних кочових казахів, які зовсім не їли риби ще 10 років тому. А втім риба фігурує серед зображень звіриного стилю, хоч і зрідка, з самого початку і, принаймні, до III століття до н. е. Очевидно, в обмежених розмірах рибальство все-таки було поширене.

Ганчарство було дуже розвинене, хоч і не дійшло за скіфських часів до винаходу ганчарського круга. У північних городищах та могилах на межі лісостепової смуги трапляється багато посуду з блискучою глянцевою поверхнею, частіше чорного, іноді коричневого та сірого кольору. Такий посуд нерідко покривали геометричним орнаментом, зробленим борозенками, затертими білою пастою (рис. 6). Глянсували часто уламком грецької амфори, робочий кінець якого зашліфовувався до блиску. Трапляються також лошила у вигляді плоских річкових гальок невеликого розміру з відполірованим одним боком. Крім глянцевого, чимало трапляється і простішого посуду, особливо горшків та мисок (рис. 6). Орнамент на цьому посуді звичайно різний; часом подібуються зарубки з країв, часто трапляється нижче вінець коло з опуклин „горошин“; для цього зсередини штрикували паличкою сиру глину, а тоді загладжували поверхню цих опуклин. Горщики мають звичайно по краю пояски із зашипаних глиняних валиків. На південних городищах і в могилах трапляється майже тільки неглянцована кераміка, до того ж інших форм, ніж в Середній Наддніпрянщині. Глину вживали на інші речі: гудзики плесковаті з двома отворами, прясельця, тобто важки для веретен конічної та грушоподібної форми і т. д. Формували посуд на плоскому столі або стовпчику. Щоб відділити посудину від цієї підставки, під неї підкладали тканину або циновку, відбитки якої трапляються на денцях посудин. Випалювали в спеціальних глинобитних печах. Одну таку піч було відкрито в Більському городищі, Полтавської області.

Оброблення дерева відоме нам мало. Почасти це повинні були виконувати зброярі. Виробництво численних стріл потребувало держалн. Списам були потрібні ратища. І те і друге треба було робити дуже ретельно: в стрілі держално дорожче за **наконечник**. Дерев'яні горити, щити, піхви, мечі — широкий асортимент **дерев'яних** виробів в руках скіфського зброяра. Елементи юрт на возах — дишла, ящик, колеса і весь складний асортимент **дерев'яних** частин нерухомої юрти — друга ще важливіша галузь — була, звичайно, в руках спеціальних майстрів.

Конструкція всередині могильних ям показує, що теслярство було дуже поширене в будіванні постійного житла на північній лісостеповій Скіфії. Дерев'яні будівлі виявлено і на городищі Нижнього Придніпров'я (Кам'янське городище). На жаль, ми не можемо судити в деталях про дуже поширене оброблення дерева.

Наявність ткацтва доводиться безліччю дрібних речей. Відомо багато прясельць для веретен, то свинцевих, то здебільшого глиняних (рис. 7). Вони трапляються на городищах і становлять звичайну приналежність жіночих могил. Будо- ва ткацького верстата невідома. Але відбитки тканин на посудинах свідчать про наявність і тонких, і грубих тканин, переважно типу полотна. Матеріалом для тканин була вовна й коноплі. Про це останнє з певністю говорить Геродот, розповідаючи про виготовлення в Скіфії хорошого полотна. Крім тканин були циновки, сліди яких лишилися у вигляді відбитків на денцях посудин. З цих відбитків видно, що робили їх з розпластаних стеблин очерету.

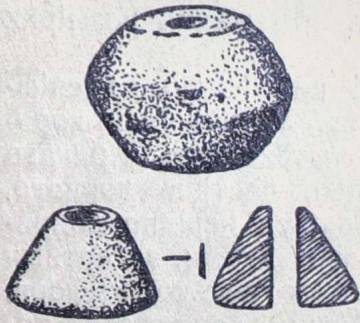

Рис. 7. Виншове і глиняне прясельця з Кам'янського городища (4/5 н. в.).

Кошми та повсть відомі нам з творів грецьких авторів як матеріал на юрти. Але їх звичайно вживали і в хатньому побуті: у вигляді ліжок та декорації приміщень.

Різноманітність ремесел змушує припускати наявність ремісників різних спеціальностей. В кожному разі, ковалі та ливарники, а також зброярі і люди, які виготовляли частини юрт та возів, без сумніву, виділились із загальної маси. З наявності в Кам'янському городищі в межах однієї майстерні і залізної руди, і залізних шлаків, і міді, і мідяних шлаків, залізних виробів та бронзових стріл видно, що топлення металів, ковальство та ливарство об'єднувалися в одних руках. Концентрація решток металургії, ганчарського ремесла в укріплених селищах і півночі, і півдня Скіфії говорить за ремісничий характер тих селищ, а безліч пунктів з такими знахідками на великих городищах типу Кам'янського свідчить про те, що серед їх населення було чимало ремісників.

Даних для того, щоб судити про відношення праці вільної до праці рабської, у нас майже немає. Тотожність інвентаря з жителів Кам'янського городища, зв'язаних з металургійними майстернями, із знахідками по звичайних могилах Нікопольщини та аналогічні цьому явища в пам'ятках Лісостепу приводять до думки, що ремесла перебували здебільшого в руках вільного населення. Відомості Геродота та небагатьох інших авторів вказують на застосування рабської і почасти, можливо, закріпаченої праці в хліборобстві та скотарстві. В господарстві царів та військової аристократії була невільна челядь для особистих послуг: про це свідчать і Геродот, і могили багатих скіфів.

Даних для того, щоб судити про відношення праці вільної до праці рабської, у нас майже немає. Тотожність інвентаря з жителів Кам'янського городища, зв'язаних з металургійними майстернями, із знахідками по звичайних могилах Нікопольщини та аналогічні цьому явища в пам'ятках Лісостепу приводять до думки, що ремесла перебували здебільшого в руках вільного населення. Відомості Геродота та небагатьох інших авторів вказують на застосування рабської і почасти, можливо, закріпаченої праці в хліборобстві та скотарстві. В господарстві царів та військової аристократії була невільна челядь для особистих послуг: про це свідчать і Геродот, і могили багатих скіфів.

Ткацтво та виробництво кошм були звичайно справою жінок. Про це говорить досвід сучасних нам кочовників і те, що в жіночих могилах обов'язково були прясельця. В цій праці, цілком можливо, брали участь і рабині.

Торгівля в Скіфії. Невиразні дані грецького епосу дозволяють установити, що еллінські мореплавці проникли на Чорне море задовго до колонізації. Принаймні, у другому тисячолітті до н. е. Іасон з іншими героями вирушив кораблем „Арго“ до Колхіди по золоте руно. Зворотний шлях його пов'язується з північним узбережжям Понту. Він відвідав Крим та гирло Дунаю. Незважаючи на те, що ці перекази є, звичайно, результатом тривалого міфологічного оброблення, в ранньому знайомстві греків із степовим Причорномор'ям, без сумніву, відбивається дійсність. Приблизно на той час, коли складався епос про золоте руно, припадають деякі з археологічних пам'яток, які підтверджують зносини північно-західного дунайсько-дніпровського кутка Чорного моря з грецьким світом, що мав тоді явні форми критсько-мікенської культури. Під час розкопів у селищах трипільської культури під Усатовом біля Одеси в могилах, прилеглих до цього селища, знайдено досить багато речей, які виявляють зв'язок з критсько-мікенським світом. У бронзі знайдених там знарядь хімічний аналіз виявив метал малоазіатського та кіпрського походження. Окремі прикраси з янтарю і деякі інші речі звідти так само пов'язані з Малою Азією. Особливо показові кинджали з найбагатших чоловічих поховань. Вони точнісінько повторюють форму кинджалів першої половини другого тисячоліття з Гурнії на Криті та з Мікен. До тих же часів відноситься відомий бородінський скарб, випадково знайдений незадовго до першої імперіалістичної війни поблизу Акермана (Білгорода-Дністровського). В цьому скарбі багато парадної срібної та кам'яної зброї, що свідчить про наявність дуже різномірних стосунків жителів Дніпровсько-Дністровського лиману в другій половині другого тисячоліття до н. е. В деяких його речах відбиваються зносини з Кавказом, в деяких із внутрішніми областями Союзу, в деяких з Дунаєм, а також (і це в даний момент для нас найважливіше) з критсько-мікенською Грецією. До складу скарбу належить кинджал із срібла з золотою накладною пластинкою посередині леза. Його форма та орнаментация золотом збігаються з рядом мікенських кинджалів. Масивна золота шпилька з ромбічним щитком на верхньому кінці, з орнаментом у вигляді хвилястих ліній золотої інкрустації на цій головці так само близько пов'язується з мікенською культурою. Все це, хоч і недосить детально, але досить переконливо доводить, що критсько-мікенський світ, будучи в другому тисячолітті вже значною мірою грецьким, мав зносини і торгував з майбутньою Скіфією. Але той же епос про аргонавтів переконує нас, що лише окремі сміливці відважувалися плавати в ці далекі краї.

Знайомство з північним узбережжям Понту не припинялося і в епоху створення гомерівських поем. На початку XIII пісні

„Іліади“ виявляється згадане вище знайомство Гомера з далеким племенем дивних доярів кобил, звичайно, наших степовиків, можливо — ранніх скіфів. В Одиссеї розкидані явні сліди знайомства з Чорномор'ям, зокрема з кіммерійцями. Гесіод у VIII столітті прямо називає гомерівських доярів кобил скіфами.

Але явного характеру, регулярності торгівля набуває лише з VII століття до н. е., можливо, навіть в першій його половині. Це виявляється в ряді пам'яток цього часу, знайдених досить глибоко в Степу. Щоправда, тимчасом таких пам'яток ще небагато, але вони досить показові. Це грецька кераміка іонійського походження, яка відноситься здебільшого до другої половини чи навіть до кінця VII століття (рис. 8). Фрагменти її знайдено в Немирівському городищі, в Донбасі

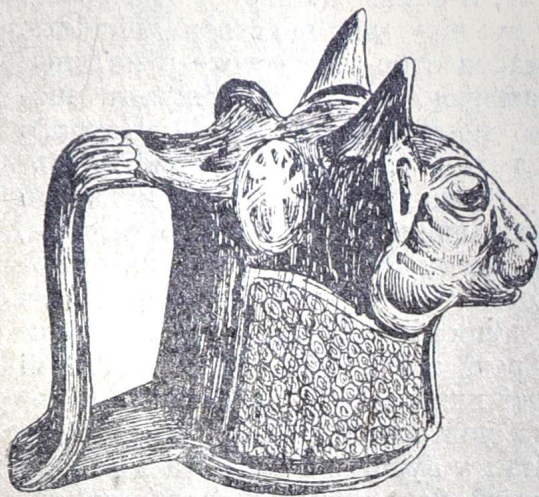

Рис. 8. Горло понтійського глека VII ст. з Донця (1/2 н. в.).

близько Кривого Рога, в межах Кіровоградської та Київської областей. Уже в ці часи такі речі потрапляли до Скіфії різними шляхами. До Київської області вони піднімалися, звичайно, Дніпром, до донецьких районів — Доном. Трапляються речі таких самих категорій і на Таманському півострові. Щоправда, ще в VII столітті виникло в Дніпровсько-Бузькому лимані грецьке селище на острові Березані. Але то був перший і єдиний комерційний грецький форпост у Скіфії. Дуже цікаве призначення грецького посуду

тих далеких часів: це посуд, якого греки вживали для вина — енохої, кіліки, тобто глеки та широкі бокали. Пізніше, в епоху колонізації, поруч з таким посудом трапляються великі амфори, в яких перевозили вино. Правда, серед грецьких посудин VII століття амфор тим часом не знаходжувано, але згадане призначення знайденої грецької кераміки змушує думати, що в цей час вино перевозили в бурдюках. Для перевезення ж вина в амфорах, як це практикувалося з VI століття до н. е., потрібні були спеціально устатковані в гаванях склади, чого за відсутності грецьких міст бути не могло. Характерно, що всі відомі досі грецькі посудини доколонізаційного імпорту в Скіфію — це дорогі художні витвори, які могли бути в ужитку лише верхівки степового населення. Тимчасом, правда, ще в дуже обмеженій кількості, в похованнях з такою керамікою знайдено золоті прикраси пізньовавілонського стилю. Не ясно, чи йшли вони через руки тих самих грецьких купців, чи може імпортувалися через Кавказ. Слід пам'ятати, що ще на початку VII століття Скіфія почала входити в стосунки з Ассірією, а Кавказ уже за тисячоліття до цього був провідником передньоазіатських впливів на Причорноморські степи.

Інакше пішла справа після утворення грецьких колоній, з яких у першу чергу для Скіфії мали значення Ольвія та Пантікапей з іншими містами Боспорського царства. Перша постачала Скіфії предмети грецького імпорту Бугом та Дніпром. Провідником товарів з Боспорського царства було місто, що лежало в гирлі Дону поблизу станиці Єлисаветівської. Це місто багато хто вважає за первісне місце розташування міста Танаїса.

Численні свідчення різних стародавніх письменників говорять за те, що північне Причорномор'я було однією з окраїнних баз власне Греції і Греції малоазійської. Звідси, як твердять Полібій, Страбон та інші, йшов хліб, хороші сорти риби (особливо червона риба), мед, віск, шкури та худоба. Крім того, йшли у великій кількості раби, за виразом Полібія, „доброї якості“. Страбон прямо називає рабів і шкури кочовницькими товарами. Не всі з перелічених товарів надходили, однак, із степів. З їх числа, очевидно, треба зовсім виключити рибу. Дійсно, мало ще розкопані городища Скіфії характеризуються майже цілковитою відсутністю ознак рибальства. Зате і в Ольвії і в містах Боспорського царства знайдено дуже багато рибальських грузил, голок для плетіння сіток, споруд для засолювання риби тощо. Але із слів Страбона відомо, що на Меотиді меоти, які жили по узбережжю, рибалили, отже можна думати, що й прибережне населення Дніпровсько-Бузького лиману так само брало в цьому участь, тим більше, що рибальство було тут явищем старим, як це видно з Усатівського селища під Одесою, що стосується пізнішої стадії трипільської культури. Дехто з наших істориків припускає, що через Ольвію та міста Боспору вивозився із Скіфії корабельний ліс, але навряд щоб це було так. Писані джерела свідчать про вивіз корабельного лісу з Колхіди. Ліс у нижній течії Дніпра, в могутніх Дніпровських плавнях, складається з порід, що їх греки на суднобудування не вживали. Аналіз деревних порід, дерев'яних виробів Боспору IV—III ст.ст. до н. е. і римських часів показав, що туди імпортувався той самий кавказький ліс.

Найважливішою статтею експорту з північного Чорномор'я в класичні часи був хліб, особливо пшениця. Пряму вказівку на участь в цьому скіфських племен маємо у Геродота. В переказі про походження скіфів згадується, що серед посланих з неба речей був золотий плуг. В цій легенді є вказівка на те, що хліборобство, принаймні, у частини скіфських племен, існувало споконвіку. Те, що в половині V століття хліб вивозився із Скіфії через Ольвію і що окремі племена сіяли його з цією метою — твердо засвідчений Геродотом факт. Племена, що жили по Бугу та в пониззі Дніпра, сіяли хліб на продаж. В IV столітті Боспорське царство взяло чималу частину степового вивозу до своїх рук. Експортне скіфське хліборобство поширилося з Нижнього Дніпра і на весь степ. Принаймні, ще в часи Геродота Північний Крим був зайнятий кочовими царськими скіфами. Але вже в часи

панування боспорського хлібного експорту, як каже Страбон, населення цієї частини степу мало назву „хліборобів“. Величезний хлібний експорт Боспору не могло задовольнити сільське господарство території самого царства. Його царі та аристократія орендували частину степів півострова. На монетах скіфських царів, карбованих в Ольвії та в інших містах, які підпали під їх владу, зображуються колоски пшениці, що явно свідчить про участь скіфських царів та аристократії в експорті хліба (рис. 9). Ольвійські написи говорять про наявність там великих хліботоргівців в III—II ст.ст. до н. е. Поширення ж боспорських виробів по українських степах аж до Київської області, а Доном до Воронежа говорять, що боспорські порти ввозили хліб з усього Дніпровсько-Дон-

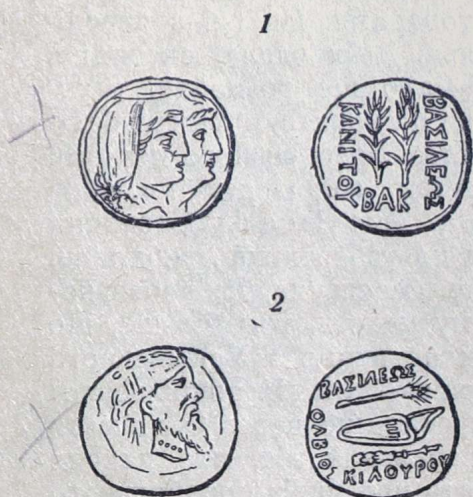

Рис. 9. Бронзові монети скіфських царів: 1—царя Кавіта, 2—царя Скілура (обидві— $\frac{1}{2}$ н. в.).

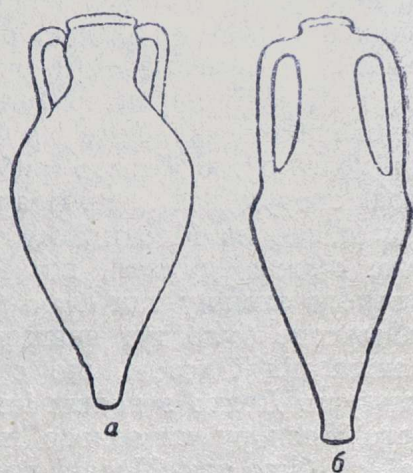

Рис. 10. Грецькі гостродонні амфори: а — хіоська амфора V ст. до н. е. з Чигиринських могил, б — амфора з Гераклеї Понтійської, III ст. обидві ($\frac{1}{15}$ н. в.).

ського степу, де тільки було розвинено хліборобство. Висока цінність боспорських ювелірних виробів, що трапляються в багатючих скіфських похованнях, доводить участь і перевагу Боспору і в торгівлі із Скіфією взагалі, і в експорті хліба зокрема, оскільки саме хліб був головним предметом боспорської зовнішньої торгівлі.

Розмах вивозу хліба трохи занепав наприкінці III століття. Причиною цього була сильна конкуренція з чорноморським хлібом єгипетської пшениці і дальше просування на захід сарматських племен, які на початку нашої ери захопили весь простір між Дунаєм та Дніпром. Страбон повідомляє, що ці племена його часів „здебільшого кочовники, але деякі й хлібороблять“. Зі слів того ж автора, хліборобство зосереджувалось в цей час в руках населення Північного Криму, яке лишалося скіфським.

Інші продукти, що, як було сказано, вивозилися із Скіфії, відігравали меншу роль, ніж хліб: ні мед, ні віск не могли конкурувати з ним. В яких розмірах вивозилися худоба та шкури, нам невідомо. Згадки про них певні, але в них немає точніших вказівок. А втім Полібій, відомості якого стосуються III—II ст.ст. до н. е. серед „необхідних життєвих потреб“ називає худобу, яку вивозили із Скіфії до Греції. В описуваний ним час вивіз хліба з Понту став занепадати, і можливо, що експорт худоби в цей час збільшився. З давніх-давен греки знали скіфську худобу. Описуючи північні племена, Гомер знає про їхнє конярство. В „Одісеї“, там де описується країна лестрігонів, говориться про овець та вівчарів цієї країни. Геродот і пізніші письменники добре обізнані з конями, биками та вівцями Скіфії. Очевидно, вивіз худоби та шкур почався або разом з грецькою колонізацією, або ще в доколонізаційні часи.

Серед шкур, які вивозилися до Греції, без сумніву, були шкури хутрових звірів. Геродот згадує торговельний шлях від Ольвії до Уралу, мисливські племена буднів, фіссагетів та іірків. Він знає про лови видр, бобрів та якихось інших звірів в країні буднів. З його слів шкурки цих тварин ідуть на облямівку одержі. Отже вивозити шкури почали ще до нього, а вказівки Страбона про вивіз бобрів та їх шкур, що йде через Танаїс, говорять про постійність цієї галузі скіфського експорту протягом ряду століть.

Із Скіфії вивозилося дуже багато рабів. І в цьому грецькі чорноморські міста були, переважно, лише передавачами живого товару. Вони не робили і не могли робити глибоких походів у степ. Окремі випадки таких вторгнень відомі, але їх небагато і вони рідко мали своєю метою безпосереднє захоплення живих людей. В царювання Дарія Гістаспа сатрап Каппадокії Аріарамн, як свідчить Ктесій, придворний лікар царя Артаксеркса Нота, з тридцятьма військовими суднами вдерся до Скіфії, щоб захопити „чоловіків і жінок“. Він мав у цьому повний успіх. Року 339 до н. е. Філіпп II, батько Олександра Великого, вторгся через Дунай у Скіфію, захопивши при цьому багато худоби і 20 тисяч дітей та жінок. З грабіжницькою метою вторглися до Скіфії полководець Олександрів Зопіріон та Лізімах фракійський, але обидва зазнали поразки. Такі поодинокі випадкові вторгнення, які лише почасти мали на меті захоплення рабів, не могли бути постійним джерелом рабської сили. Геродот розповідає про великий, сотнями обчислюваний полон у скіфів. Цей полон утворювався внаслідок частих сутичок з сусідами — гетами, трібаллами, а також, мабуть, і з племен, які жили по лісових городищах, розкиданих у південній частині сучасної РРФСР; поповнювався він, звісно, і з підлеглих скіфських племен. Через колонії греків скіфи продавали і вивозили цей полон. Раби з іменем скіфів трапляються в античних написах з другої половини VI століття, але, звичайно, могли з'явитися й трохи раніше. Їх використовували в різних справах: є вони серед ганчарів, серед хатніх слуг. Але особливо охоче ви-

користували їх як стрільців. Афіни після саламінської битви придбали 300 таких стрільців, які були використані в поліції. Їх казарми навіть були влаштовані у вигляді наметів на міському майдані. Згодом їх число зросло і, крім скіфів, сюди увійшли ще й інші стрільці, але ядро лишалося скіфським. Таких скіфських стрільців-рабів охоче посилали і на війну. Так, у 428 р. мілітаниці, готуючись відпасти від афінського морського союзу, закупили на Понті стрільців. Стрільців вивозили із Скіфії ще й у першій половині IV століття до н. е. Імена скіфів-рабів зникають з грецьких написів на рубежі III—II ст.ст. до н. е.; на зміну їм приходять сармати та меоти. В цей час скорочення хлібної торгівлі спонукало, як видно, боспорських купців посилити експорт рабів, які, природна річ, вербувалися в територіально близьких до Пантікапея землях.

Скіфських рабів купували для себе й сусідні греки. Число їх в Пантікапеї кінець кінцем остільки зросло, що наприкінці II століття до н. е., піднявши повстання під керівництвом Савмака, раба, вихованця боспорського царя Перісада, вони спромоглися навіть захопити на якийсь час владу до своїх рук.

Звичайно, багато з тих рабів, що походили з придунайських племен, як даки, гети та трібалли, згадувані в писаних джерелах, потрапило до греків в результаті скіфських нападів на ці племена.

Компенсацією такого великого вивозу були грецькі продукти та вироби грецького ремесла. Частина імпорту йшла з-за моря, частина з ольвійських майстерень та з майстерень інших міст Північного Причорномор'я. Протягом усієї історії скіфів склад предметів імпорту не мінявся. Насамперед сюди ще до колонізації довозилося вино. Сотні решток великих грецьких амфор, в яких перевозився цей товар, потрапили до наших археологічних музеїв із скіфських селищ та могил (рис. 10). Уміння скіфів пити стало в Греції приказкою. Поет другої половини VI століття до н. е. Анакреонт вже добре знав цю манеру:

Любі друзі, годі вже нам
З таким галасом і криком
П'яних скіфів удавати!
Краще — тихо і поважно
Будемо бенкетувати,
Слухаючи славних гімнів.

Коли грек хотів на бенкеті пити, всупереч звичаям, чисте, нерозведене водою вино, він звертався до раба з вигуком: „Підскіфуй!“, тобто: налий чистого вина. До Скіфії в тих-таки амфорах ішла оливкова олія, але джерела про неї згадують мало, бо, мабуть, цей предмет довозу був другорядний.

Вино довозилося переважно з островів Егейського моря та з Малої Азії: з Хіосу, Косу, Фасосу, Родосу та інших; з Малої Азії сюди йшло вино Сінопи та Гераклеї — міст північного узбережжя цього півострова. Олія, якщо судити з клейм на амфорах,

йшла із Самосу та з Сінопи. Йшла вона, мабуть, і з інших центрів, наприклад, з Мілета, але амфори його не клеймилися і їх не можна виділити з безлічі накладених посудин цього роду, знаходжуваних у Скіфії.

З часів грецької колонізації дуже збільшився імпорт глиняного посуду, зокрема зв'язаного з уживанням вина. Трапляються й посудини туалетного призначення — для пахощів (рис. 11). Це доводить, що грецькі туалетні мазі, пахощі тощо заходили і в степ.

Дуже інтенсивно імпортувалися до Скіфії бронзові люстра, іноді чисто грецького типу, іноді в мішаному грецько-скіфському дусі з деталями в звіриному стилі (рис. 12). Безліч прикрас: сережок, золотих, срібних та бронзових, вискових привісок і, особливо, намиста грецької роботи — трапляється в скіфських могилах. Намиста через Скіфію потрапляли навіть в далекі лісові селища. По городищах Калінінської, Московської, Смоленської та Рязанської областей під час розкопів знаходили намиста грецької роботи класичної та елліністичної епох.

Рис. 11. Туалетні грецькі посудинки з скіфських могил (1 і 2—глина, 3—скло): 1—самоський арибал з Чигиринських могил ($\frac{1}{3}$ н. в.), 2—чорнолаковий лекіф, звідти ж ($\frac{1}{3}$ н. в.), 3—амфорис різнокольорового скла ($\frac{1}{3}$ н. в.).

Йшли в далекий степ тканини та одяг. Про це свідчать всі писані грецькі джерела, але їх нема, і це зрозуміло, в археологічних колекціях.

В VI столітті на українському чорноморському узбережжі посталла Ольвія. Велика кількість її товарів трапляється в Побузькій та Дніпровській Скіфії. Вона довозила вино з Хіуса та інших місць Греції. Іонійська, родоська, самоська, корінфська та аттична мальована, а пізніше проста чорнолакова кераміка йшла сюди у великій кількості. Люстра іонійського стилю, скляні та пастові намиста найдавніших грецьких типів, прегарні сережки тих самих зразків, що в Ольвії, трапляються скрізь по скіфському Побужжі та Подніпров'ї. Торговельний вплив Ольвії в VI і V ст.ст. поширювався дуже далеко. Її вироби доходять до північних кордонів України, а окремі речі ольвійського ремесла трапляються під Астраханню, Куйбишевом, Чкаловом та Орськом (рис. 13).

Проте вже на рубежі VI і V ст. до н. е. починається конкуренція з Ольвією з боку міст, які в кінці V і на початку IV ст. об'єднуються в могутнє Боспорське царство на чолі з Пантікапеєм. Вже з кінця VI століття в гирлі Дону виникло укріплене грецько-скіфське селище біля станиці Єлисаветівської. Через нього йшли товари у придонський степ. Геродот згадує на українському березі Азовського моря грецьке місто Крімни, точне місцезположення

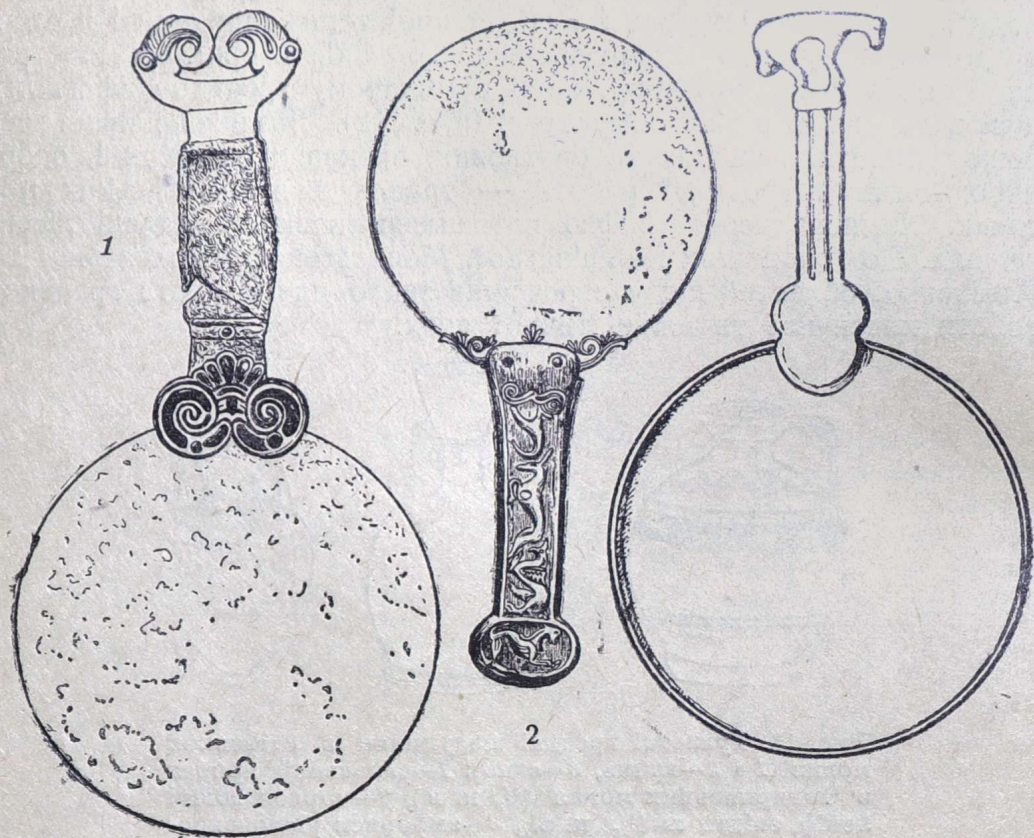

Рис. 12. Бронзові дюстра. 1—дюстро мішаного скіфо-іонійського стилю. (Київський музей, зменшено), 2—дюстро з кістяною ручкою звіриного стилю. (З Куль-обської могили, зменшено).

Рис. 13. Бронзове дюстро ольвійської роботи, знайдене на Уралі поблизу м. Орська (1/3 н. в.).

якого невідоме. Це місто вело торгівлю із степом. Але незважаючи на все це, панування Ольвії у Скіфії в ті часи безсумнівне. Вправні ольвійські майстри робили чимало речей в справжньому звіриному стилі, вміло догоджаючи смакові своїх степових покупців.

З кінця V століття Пантікапейські архонти осіли на Таманському півострові. В IV столітті вони захопили вільну доти Сіндіку у східній частині Таманського півострова і всю землю меотів. Приблизно в цей самий час в гирлі Дону утворилася колонія Пантікапея Танаїс. Саме тоді почалася експансія Боспорського цар-

ства на захід в Криму: була захоплена Феодосія. На ті ж часи припадає і початок більш інтенсивних стосунків з Скіфією аж до орендування в кочовників кримських степових земель. Добробут Боспору базувався тепер на вивозі хліба, і він намагався захопити цей вид експорту в свої руки. Саме в IV столітті першокласні боспорські вироби проникають Доном аж до Воронежа. В цей самий час, як про це виразно свідчать археологічні пам'ятки степового Заволжя та Приуралля, туди майже зовсім перестали надходити грецькі товари з причорноморських портів — їх замінив іранський імпорт. Певне, інтереси Боспору не поширювались в цю сторону, бо вона була безхлібною. Експансія Боспору по Дону припинила й торгівлю Ольвії споконвічним сухопутним шляхом до Уралу.

Рис. 14. Золотий гребінь з могили „Солоха“ (1/2 н. в.)

Інтереси Боспору не могли обмежуватися вивозом хліба тільки із східної Скіфії. Ми бачили, яких величезних розмірів досягав цей вивіз. Цілком ясно, що Боспор наклав свою руку і на західну Наддніпрянську Скіфію. В могилах Нижнього Придніпров'я, в межах Дніпропетровської та Запорізької областей, знайдені розкішні ювелірні вироби боспорських майстерень. У величезних могилах цього часу, які належали скіфській аристократії, повно цього імпорту.

В могилі „Солоха“, близько Знам'янки на Дніпрі, знайдено коштовний посуд із золота та срібла, золотий гребінець із зображенням воюючих скіфів (рис. 14), горит з бойовими сценами. В Чортомлицькій могилі під Нікополем знайдено срібну вазу з чудовим рельєфним фризом, який зображує скіфський побут: скіфів серед кінського табуна (рис. 15). Тонке обізнання з деталями

скіфського побуту, костюму та зброї видає руку причорноморського майстра-грека. А поширення таких речей, крім Скіфії, лише на території Боспору аж ніяк не дозволяє вбачати в цих речах виробу інших, небоспорських майстрів. У звичайних скіфських могилах серед різного грецького імпорту трапляється чорнолаковий посуд боспорських майстерень. У скіфських городищах починають траплятися монети Пантікапея, особливо багато їх на Кам'янському городищі, проти Нікополя. Всі ці монети належать до IV і III ст.ст. до н. е. Наприкінці класичної епохи, десь коло половини IV століття, на Боспорі виникло виноробство. В зв'язку з поширеним звичаєм клеймити винні амфори їх клеймили і там. Клейма боспорських амфор у великій кількості трапляються як у самій Ольвії, так і в царських могилах Скіфії, і становлять третину амфорних клейм, знайдених на Кам'янському городищі. Боспор став найвпливовішим імпортером та експортером в усій Скіфії. Це не означає, проте, що Ольвія втратила остаточно свою роль. Розкопи в ній показують, що вона й далі вела інтенсивну торгівлю в західній Скіфії і розвинулася у видатний торговельний порт. Як видно з ольвійського напису на честь Протогена, що стосується III століття до н. е., в Ольвії були в ті часи великі експортери хліба. Але найбільший розквіт її в IV і III ст.ст. до н. е. пояснюється тим, що вона ввійшла в систему боспорської торгівлі, не ввійшовши до складу цього царства, можливо, внаслідок своєї віддаленості від нього. В ній знайдено численні пантікапейські монети цієї доби, в той час як ольвійські монети в Пантікапеї майже відсутні. Торгівля Боспору підпорядкувала собі ольвійську торгівлю, але водночас і сприяла її розквітові.

В коло цієї торгівлі ввійшов і Херсонес поблизу Севастополя. Подібно до Пантікапея, він розвинув у III столітті своє виноробство. Отож, поряд з імпортом до Скіфії вина з островів Егейського моря та з півночі Малої Азії, аж до самих Дніпровських порогів, доходять, хоч і нечисленні, знахідки амфорних клейм Херсонеса. Імпорт цей ішов, якщо судити із знахідок в Донській дельті, з одного боку, через Танаїс, з другого, через Ольвію, де так само були знайдені клейма Херсонеса.

З половини III століття хлібний експорт в Боспорі знизився; якісь внутрішні події і натиск сарматів на добрих півтора століття ослабили Боспор політично й економічно. Ольвія в другій половині III століття, як видно, знову стала торгувати цілком самостійно. У II столітті розвинулись в пониззі Бугу та Дніпра численні укріплені городки-факторії на кілька десятків кілометрів углиб Степу й по берегах лиману. Велике значення з цього боку має некрополь коло Маріцинської економії, недалеко Ольвії, серед поховань якого є ряд поховань III і II століть, які конструкцією своїх катакомб з дромосами виявляють безсумнівний вплив похоронних обрядів ольвійського некрополя. На Кам'янському городищі проти Нікополя знайдено багато речей, імпорт яких через Ольвію не викликає сумніву, а так само і ольвійських монет III століття. Нове

самостійне торговельне становище Ольвії тривало недовго. Вже в II столітті до н. е. вона починає занепадати.

В результаті розквіту торгівлі Боспору та Ольвії в IV столітті сильно зростають багатства скіфської аристократії, особливо в районі Нижнього Дніпра навколо його порогів. Саме тут розташовані могутні царські могили з їх золотим інвентарем. Тут-таки лежить і найбільше скіфське городище тих часів поблизу Кам'янки, що існувало з кінця V і до кінця III століття до н. е. Центр Скіфії неначе пересунувся сюди, ближче до місць хлібного експорту.

Углиб країни товари пересувалися різними способами. Можна, здається, не сумніватися в тому, що грецькі купці проникали далеко вглиб країни на кораблях через головні українські ріки. Автори відзначають хороший фарватер Дністра. Буг, як каже Геродот, був добре відомий в його середній течії до місця його зближення з Дністром. Геродот вказує місце, до якого Дніпром могли ходити судна, тобто на пороги. Він виміряє довжину Дніпра днями плавання. Страбон просто говорить про протяжність судоплавної частини Дніпра, хоч його цифра явно мала й помилкова. А втім, його відомості про Борисфен взагалі незовсім точні. Існували й сухопутні засоби сполучення. Геродот описує шлях, що йшов від Ольвії до Дону через землі кочових і царських скіфів та савроматів. Далі подробиці шляху неясні. Видно, що він доходить до якихось передгір'їв і досягає лісових місцевостей, де жили мисливські племена будінів, іїрків та фіссагетів, від котрих вивозилися хутра. У передгір'ях жило плем'я аргіпеїв. До цього племені доходили скіфські купці під час своїх подорожей. Далі послалась таємнича країна ісседонів, за якими в горах жили люди з козиними ногами, а далі на північ люди, що спали по півроку. Цей шлях дослідники вели то до східного Туркестану і до Алтаю, то до Уралу. Тепер найбільше прийнята остання версія. І справді, цей напрям відзначений знахідками типових ольвійських бронзових люстр з барсом або баранячою головою на держаку, поширених через Волгу аж до Куйбишева, Чкалова та Орська, тобто саме до передгір'їв Уралу. Окремі речі наддніпрянсько-ольвійського кола трапляються в Камському Приураллі і в похованнях так званої ананьїнської культури, що існувала на Камі в VII—III ст.ст. до н. е. В речах звіриного стилю і в зброї на цій культурі відчувається значний вплив Наддніпрянської Скіфії. У Геродота немає ніяких вказівок на те, що туди заходили грецькі купці. Він говорить лише про скіфів, від яких стали відомими ці племена, краї і самий шлях купцям Ольвії та інших припонтійських міст. Неясний переказ про гелонів, які жили в країні будінів і начебто походили від грецьких купців, як і оповідання про Арістея, поета VII або VI століття до н. е., який проник до ісседонів, мали на оці, мабуть, окремі спроби, а то і випадки, коли грецькі купці проходили цим шляхом. Але неповна обізнаність Геродота і всіх пізніших авторів із справжньою географією країн за Танаїсом, навіть з Волгою, не дозволяє бачити будь-якої постійності в подорожах

Рис. 15. Срібна амфора із Чортомлицької могили (зменшено).

грецьких купців. Можливо, що такі спроби припинилися задовго до Геродота, бо його відомості мають характер лише переказів. Фантастичні байки про краї за землею аргіппеїв є, мабуть, наслідком прагнення цього племені залишити вигоди транзитної торгівлі у своїх руках і залякати скіфських купців.

З кінця IV століття до н. е. початок пересування сарматів і спрямування інтересів Боспору та Ольвії на захід, в Дніпровську Скіфію, задля хлібного експорту закрили цей шлях. Він знову відкрився для понтійських міст лише за римських часів, до яких і належать перші певні відомості античних географів про Волгу, Каму і Урал.

6. Скіфська культура. Побут

В оповіданні Геродота про Скіфію є одне твердження, яке суперечить археологічним даним: він говорить про відсутність у скіфів укріплених селищ. Тимчасом у лісостеповій смузі Скіфії від Дністра до Верхнього Дінця відомо не менше сотні городищ, які і часом побудування і своїм культурним обличчям належать скіфам. Невелике число напевне скіфських городищ розташоване і по Нижньому Дніпру. Серед них — також не раз згадуване Кам'янське городище під Нікополем. Різниця між городищами північної та нижньодніпровської Скіфії — насамперед у часі. Північні городища виникли ще в VI столітті, південні, очевидно, не раніше кінця V століття, тобто в той час, коли комерційні інтереси скіфської степової аристократії зосереджувались в основних хліборобних районах. Отже, необізнаність Геродота стає зрозумілою. Північні городища взагалі були поза зоною безпосереднього знайомства із Скіфією ольвійських греків, від яких автор черпав свої відомості. Південні городища виникли пізніше. Розкопи скіфських укріплених селищ провадилися рідко й несистематично. Лише протягом 1938—1946 рр. вони набрали більш-менш систематичного характеру. Майже всі ці селища мають спільні зовнішні ознаки. Площа їх, звичайно, досить велика, вона коливається здебільшого від 10 до 20 гектарів. Частенько на їх території трапляються глибокі балки або через неї протікають річки. Городища ці оточені високими валами до 5 і більше метрів заввишки.

В центрі городища або на його кінці є додаткова цитадель, а то й дві, які або мають свій вал, або ж частково оточені валом загальної системи, а частково своїм окремим. Розкопами останніх трьох років виявлено різноманітність будови валів по різних городищах. На Шарпівському городищі Кіровоградської області, недалеко від відомого Пастирського городища, вали були зміцнені за допомогою кількарязового випалювання шарів їх ґрунту і забезпечені додатковим дерев'яним кріпленням. Зовні, уздовж підошви валів, іде глибокий рів коло 4 метрів завглибшки, який відзначається чудовою формою стін, вигнутих всередину рову. Через це людина, упавши в рів, аж ніяк не може вилізти назад. На Кам'янському городищі, Запорізької області, вали мали, як виявилось, далеко простішу конструкцію. Вони були висипані з лесу та чорнозему. Зовнішній рів уздовж підошви, понад 3 метри завглибшки, має дуже круті і цілком рівні стінки, призначення яких,

очевидно, те саме, що і в Шарпівському рові. Обидва рови були сухі.

На крутому березі дніпровської протоки Знам'янської Конки розташована цитадель Кам'янського городища. З боку ріки її захищали високі, стрімкі урвища, а зсередини та ззовні земляні вали, зовнішня частина яких становить одне ціле із загальною

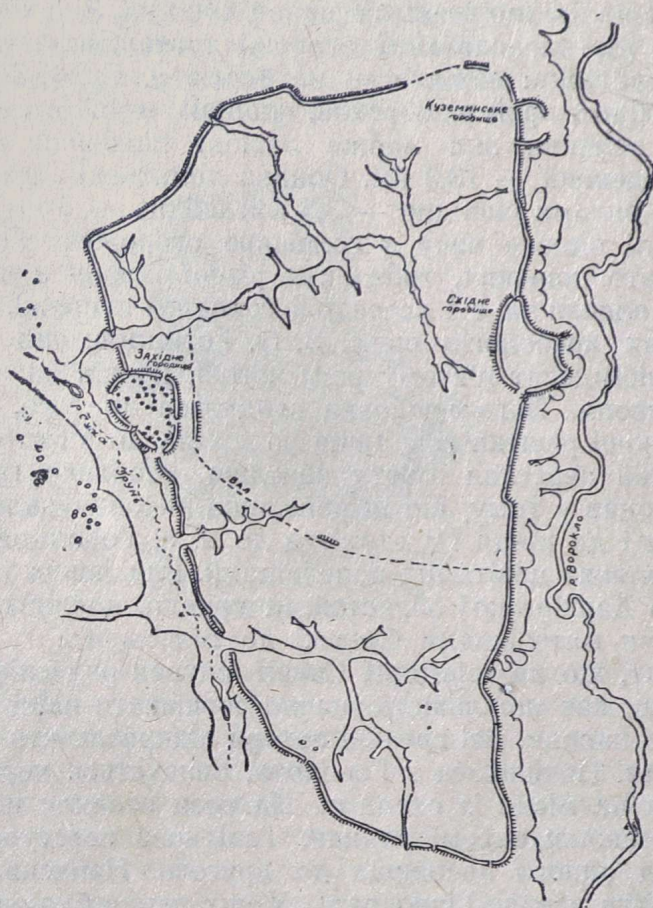

Рис. 16. План Більського городища Грунського району Полтавської області (за В. О. Городцовим, зменшений).

земляною огорожею всього городища. Розкопи непорушеної частини валу показали, що його гребінь укріплений 4—5 рядами цегли-сирцю, покладеного на щільну глинисту обмазку. Цікомо можливо, що ці цеглини були основою стіни, яка нині зникла.

Крім цих двох городищ, досліджуваних тепер, відоме Мотронинське городище на р. Тясминці, площею до 200 тис. кв. метрів. На невеликій притоці Тясминки, Сухому Ташлику, лежить Галушинське городище, інакше Жарище або Пастирське, площею в 35 тис. кв. метрів. Потужні вали його були обмазані глиною

і випалені. Глибокі рови оточували їх уздовж підшви. Зовсім ви-
няткове положення має Немирівське городище. Воно лежить над
річкою Міркою серед балок. Площа його величезна, до 1000 гек-
тарів. Річка поділяє його на дві частини. Посередині — потужна
цитадель з примхливими обрисами чобота в плані.

Найвидатніше, проте, Більське городище (рис. 16) у Грун-
ському районі, Полтавської області. Це величезна замкнена стіна
із земляних валів, що охоплює понад 4400 га. З західного та схід-
ного боків цієї колосальної огорожі розташовані два порівняно
невеликі городища: західне — на березі р. Сухой Груні, площею
в 90 га, і східне, край р. Ворскла, площею в 82 га. Ці городища
поділяють великий вал майже навпіл: північний вал дорівнює
14,3 км, південний — 13,3 км. Обидва додаткові городища оточені
потужними валами (західне — 3,5 км, східне — 4 км) і утворюють
дві цитаделі одного часу з головною огорожею. На обох горо-
дищах багато попелищ, тобто куп різної покиді з перевагою по-
пелу. Такі попелища є і всередині головної огорожі. Найстаріший
з радянських археологів проф. В. О. Городцов, що недавно оце
помер на вісімдесят п'ятому році життя, провів на західному го-
родищі розкопи. Його висновки зводяться до того, що в основ-
ному культурні рештки городища належать до VI століття до н. е.
Але недавній перегляд змісту попелищ, особливо грецької кера-
міки, переконав у тому, що ці попелища накопичувалися з початку
VI століття і до кінця IV століття до н. е. Городцов, між іншим,
відкрив землянки навіть під попелищами. Ряд інших городищ Пол-
тавської та Харківської областей, щоправда, досліджуваних надто
мало, своїми матеріалами близькі до Більського.

Той факт, що на території Скіфії існував ряд скіфських укріп-
лених селищ, дає можливість значно розширити наші уявлення про
побут цього народу. Всі грецькі автори підкреслюють його кочовий
спосіб життя. Починаючи з Геродота, описується пересування скі-
фів з місця на місце із стадами. На вози ставили повстяні юрти,
в яких і мешкали окремі родини. Такі вози пересувалися цілими
групами від одного пасовища до другого. Найяскравіше описує
цей вид житла псевдо-Гіппократ. „У них немає будинків, а живуть
вони в кібітках, що найменші з них чотириколісні, а інші й шости-
колісні; з усіх боків вони закриті повстю і влаштовані як бу-
динки — одні на два, другі на три відділи; вони непроникливі ні
для дощу, ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві
і по три пари безрогих волів. В таких кібітках живуть жінки, а чо-
ловіки їздять верхи кіньми“. Цей вид житла виник задовго до
того, як на Північному Причорномор'ї утворилися скіфські пле-
мена. Принаймні, на Північному Кавказі (Кубань) та під м. Степним
у похованнях ще бронзової епохи знайдено глиняні моделі таких
рухомих юрт, а в одному кургані під Степним знайдені навіть їх
дерев'яні, без шпичь, колеса. Серед дитячих іграшок із глини,
знайдених у Пантікапеї, трапляються моделі критих кібіток скіф-
ських та сарматських часів (рис. 17). Ще наприкінці XVIII і на

початку ХІХ століття такі кібітки-житла були в ужитку поволзьких калмиків. Хоча часто повторювані відомості про такі житла в античних авторів є до певної міри літературним традиційним образом, однак все це дає підставу думати, що такий тип легкого рухомого житла тоді переважав.

А втім у скіфів були також конічні юрти, які переважають у кочовників в наші дні. Геродот зберіг опис такої юрти. Він розповідає про своєрідну лазню скіфів, зроблену з повсті, тобто у вигляді намету, під яким було вогнище з розжарюваного камення. Така юрта з вогнищем могла бути, звісно, тільки наземною. Досить яскраве уявлення про зовнішній вигляд такої юрти дає

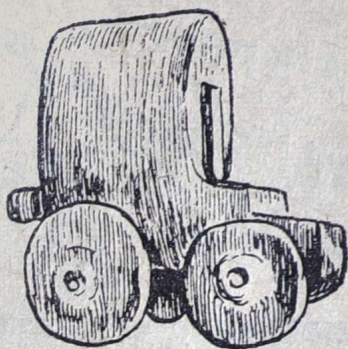

Рис. 17. Глиняна модель скіфського воза. (Керч, дуже зменшено).

одно фрескове зображення в могилі якогось Анфестерія в Пантікапеї (рис. 18). Ця могила відноситься до І століття н. е., тобто до тих часів, коли скіфи ще безпосередньо сусідили з Пантікапеєм в північному Криму. Під впливом цього сусідства пантікапейські греки сприйняли частину навичок скіфського побуту. Фреска змальовує Анфестерія в степу біля його юрти. Це намет з коричневої повсті, з круглою основою, конічної форми, з великим циліндричним клапаном над димовим отвором; вогнище, якщо судити з положення клапана, містилося в центрі юрти. Цей малюнок дає нам уявлення про те, як багаті пантікапейці, власники великих хліборобських маєтків, виїздили з родиною в степ і жили там за скіфським звичаєм у юртах. Цілком можливо, що такі юрти були поширені у скіфів-хліборобів, а так само у тих з кочовників, які переходили вже до більш тривалого перебування на одному й тому самому пасовищі.

Зимові, постійні житла скіфські ще мало досліджені. На Більському городищі і на Дубівському на Ворсклі виявлені рештки напівземлянок-ям. Детальніша будова їх невідома, бо на першому вони були сильно пориті, а на другому виявлені без розкопів із западин на поверхні землі. Як видно з однієї землянки Більського городища, всередині була глинобитна піч. На Пастир-

ському городищі знайдено рештки глинобитних жител, однак, пізніших, певне, за скіфські.

Досить яскраве уявлення про скіфське житло дають поховання в могилах Київської, Кіровоградської, Полтавської, Харківської та Воронежської областей. В середині підмогильної ями споруджувалося справжнє дерев'яне житло. Стіни його склалися із плах або горизонтально покладених між стовпами, заритими по кутках і по середині стін, або з вертикальних стовпів, вкопаних основою у прориті вздовж стін канали (рис. 19). Двохилий дах спирався своїм гребенем на кілька, поставлених уздовж середини, стовпів. Похилий спуск, що веде в такий будинок-могилу, та деякі інші

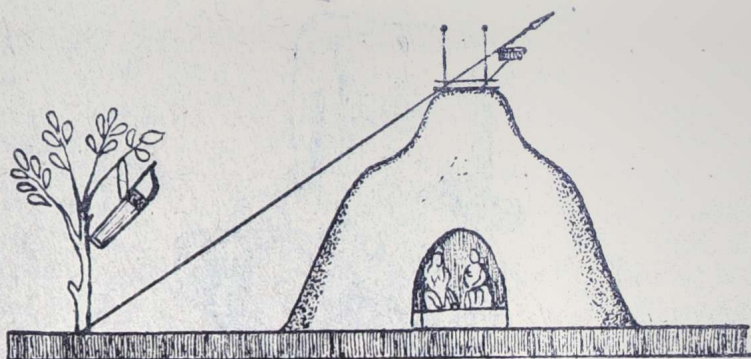

Рис. 18. Наземна скіфська юрта (на фресці склепу Анфестерія в Керчі, дуже зменшено).

ознаки говорять про те, що в живому побуті такі житла не завжди були наземними, а часом нижньою частиною заглиблювалися в землю. В плані таке житло було чотирикутним і мало 16—25 кв. метрів корисної площі. В деяких могилах Полтавської області збереглися помости, які свідчать, можливо, про наявність у скіфських будинках дощаного, низько покладеного над долівкою, полу. В одній могилі був виявлений круглий стіл і з чотирьох його боків лави — ліжка. В останні роки дослідження Кам'янського на Дніпрі городища виявили житла, до певної міри близькі своєю конструкцією до північних дерев'яних, відомих з розкопів могил. Житло в Кам'янському городищі, яке збереглося найкраще, являло собою правильну чотирикутну площадку щось у 36 кв. метрів з виходом в одному з кутів. З боку тієї стіни, де був вхід у житло, прилягало невелике приміщення з вугільною ямою — вогнищем; до цієї кухні-передпокою і до стіни основної частини будиночка примикав невеликий критий двір (рис. 20). Стіни житла будувалися із стовпів, рядами заритих в спеціальні канали. Будова дахів лишилася неясною. В 1940 році в тому ж таки городищі були виявлені житлові підпілля, споруджені під підлогою наземних будиночків першого типу. Ці підпілля мали форму овальних напівземлянок, з глибиною від підлоги верхнього житла на 1,5 м. На

підлозі цих підвалів виявлено глинобитні площі, овальні вогнища і тут же чотирикутні ями-вогнища, повні вугілля. В одному з них було повно кістяного вугілля, що цілком відповідає геродотовим оповіданням про те, що скіфи замість дров уживали кістки тварин. А втім деревне вугілля у вогнищах Кам'янського городища явно переважає. Останніми роками проведено ряд розвідок у північному Криму. На жаль, зроблено дуже мало розкопів. Але на одному городищі вдалося виявити зимове житло — круглої в основі юрти з рештками кілків, на які натягалася повсть (рис. 21). Факт, в якому нічого дивного немає, бо недавно ще подекуди казахи зимували в юртах в більш суворих, ніж у таврійському степу,

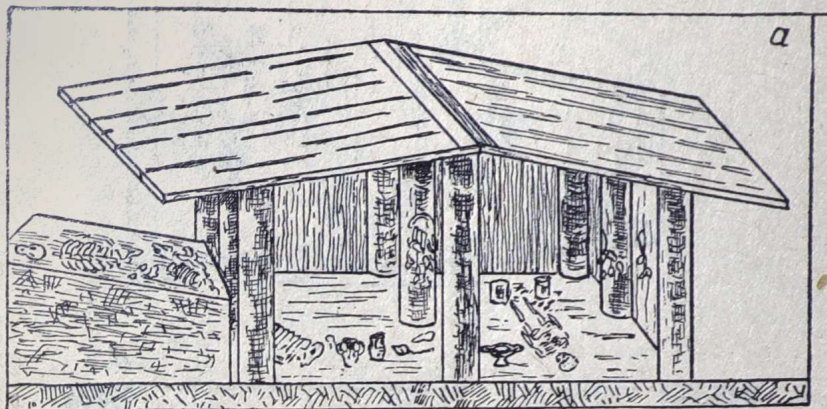

Рис. 19. Реконструкція дерев'яної споруди в одній із Чигиринських могил (за Бобринським).
План і перекрій див рис. 19а на стор. 61.

умовах. Отже, форми скіфського житла були досить різноманітні і відрізнялися територіально.

Обстановка скіфських будинків відома з розкопів дуже мало. Чотирикутній поміст (піл) виявлено в деяких могильних похованнях північної Скіфії. У Кам'янському городищі виявлено сліди помостів, які займали навскіс один з кутів житла. Тут же в приміщенні знайдено ями, де заривалися грецькі амфори з-під вина. Основна маса власне скіфської кераміки плоскодонна. З цього випливає, що її ставили або на полиці і на столи, або ж на той самий піл. Вже згадувалася знахідка скіфського стола. Чи були в скіфів ними ж створені стільці, сказати неможливо. Але вони, без сумніву, запозичили такі меблі у південних народів та у греків-колоністів. В одній з найдавніших могил VII—VI ст.ст. до н. е. поблизу Кіровограда виявлено срібні оковки з ніжок від ослону, зроблені, без сумніву, на території царства Урарту і довезені в Скіфію (рис. 22). Зображення сидячих скіфів та жінки-богині на золотих бляшках в могилах IV—III ст.ст. до н. е. показують їх у кріслах на чотирьох ніжках з високою спинкою (рис. 23), які точнісінько повторюють форму крісел з деяких пан-

тікапейських малюнків та скульптур епохи еллінізму. Від греків були запозичені й ліжка, як це видно з похоронного ложа в Кульобській могилі, обробленого слоною кісткою з вирізбленими грецькими міфологічними сюжетами.

Про скіфський посуд говорилося вище. Певна різноманітність форм і велика кількість посуду на місцях колишніх селищ говорять про те, що посуд відігравав велику роль у побуті. Горщики,

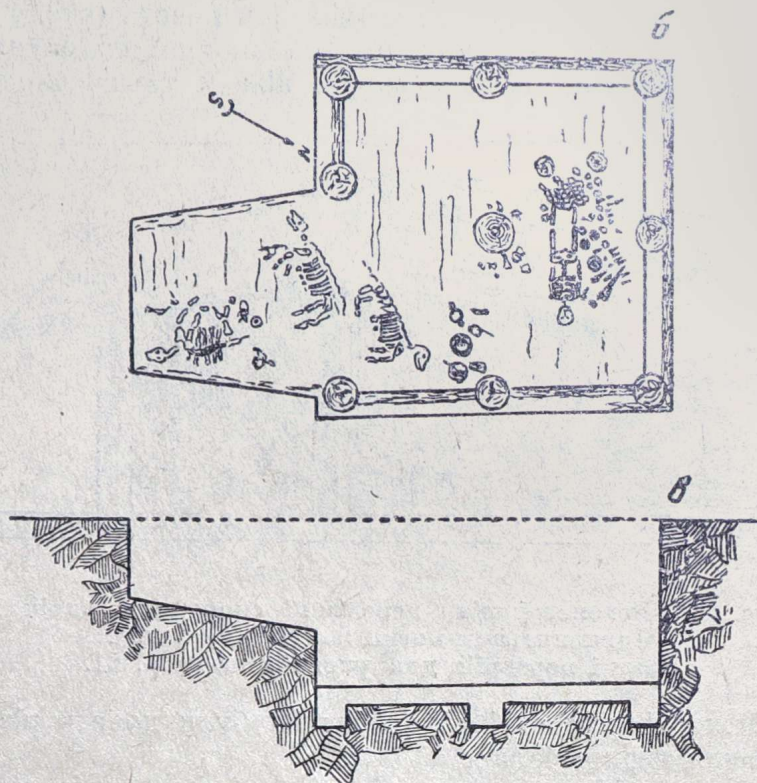

Рис. 19а. План поховання і перекрій могильної ями.

форми банок із слідами нагару явно використовувалися для готування їжі. Глибокі миски, звичайно, для столу, біконічні та грушоподібні посудини могли вживатися для збереження продуктів і подавання на стіл. У всіх відомих бронзових казанах на високій ніжці з двома вертикальними ручками (рис. 24), як говорить Геродот і як про це свідчать археологічні дані, варили страви: в одній із могил під Воронежем в такому казані лежали кістки з цілого баранчика без голови, а в Чортотлицькій могилі — кістки лоша. Були в ужитку, хоч знаходжувано їх і рідко, дерев'яні посудини. Геродот розповідає, що саме в глибоких дерев'яних посудинах збовтували осліплені раби кобиляче молоко, щоб здобути вершки.

Їжа складалася, насамперед, з продуктів тваринництва. Псевдо-Гіппократ згадує сир з кобилячого молока — гіппаку. Відгук про

споживання кобилячого молока чути і в самій гомерівській назві чорноморських кочовників „доярами кобил“ та „млекоїдами“. Те, що в могили клали як замогильну їжу частини корів, коней, овець, рештки тих-таки тварин у тризнах і їх кістки виявлені у великій кількості в шарах городищ, — вірний доказ широкого споживання м'ясної їжі. В меншій кількості споживалися продукти мисливства,

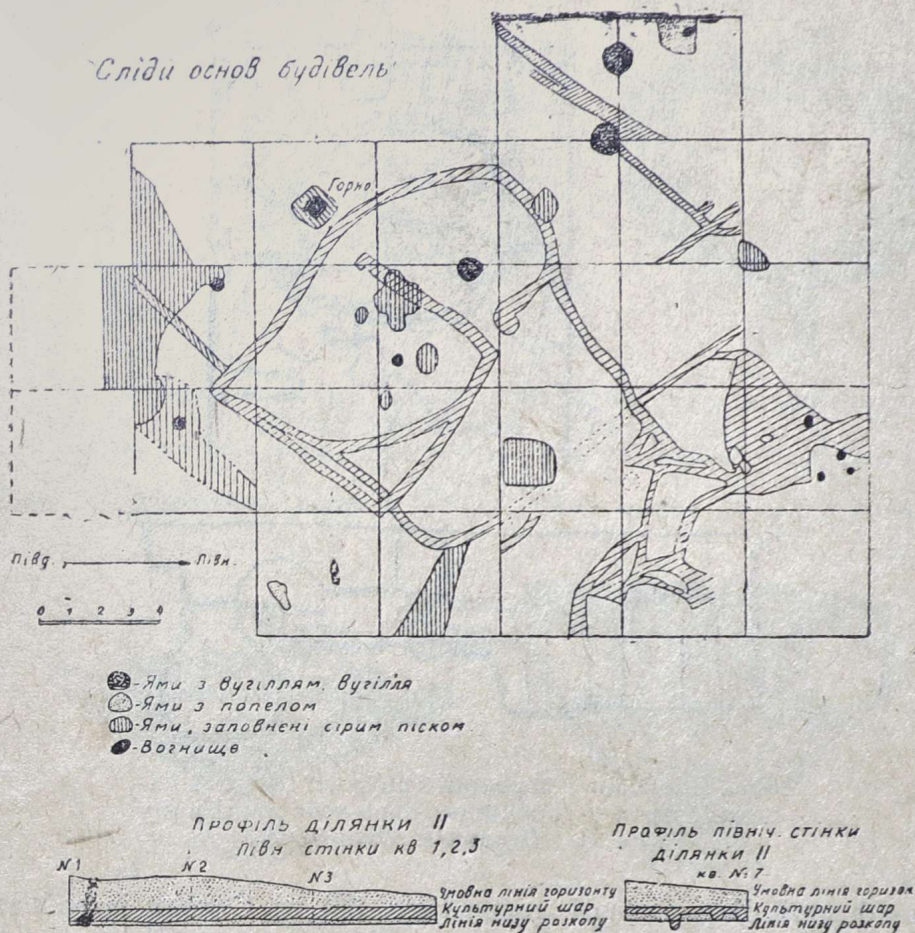

Рис. 20. План стовпового житла, виявленого в розкопках 1939 р. на Кам'янському городищі.

і зовсім у малій кількості (крім узбережжя Дніпровсько-Бузького лиману) — продукти рибальства.

Широке споживання імпортного вина спричинилось до того, що в Скіфію проник весь асортимент грецького винного посуду. Дуже багато амфор знайдено по городищах і в могилах. В житлах Кам'янського городища вони стояли заритими в землю, так само як і у винних сховищах самої Греції. Кратери — одиничні. Цей посуд призначався для того, щоб розводити вино водою, а скіфи пили чисте вино. Із амфор вино вибирали бронзовими ложками

з довгим вертикальним держаком і з гаком на кінці держака, прикрашеного, звичайно, голівкою лебедя. Срібні та бронзові ситечка, щоб проціджувати вино, як і ці ложки, теж грецької роботи, — досить звичайна знахідка в багатих скіфських могилах. Звичайна грецька енохоя — посудина, щоб розливати вино. Малювані та чорнолакові канфари, кіліки, скіфоси і котили (рис. 25) — звичайне явище в могилах рядових скіфів. Золотий і срібний посуд

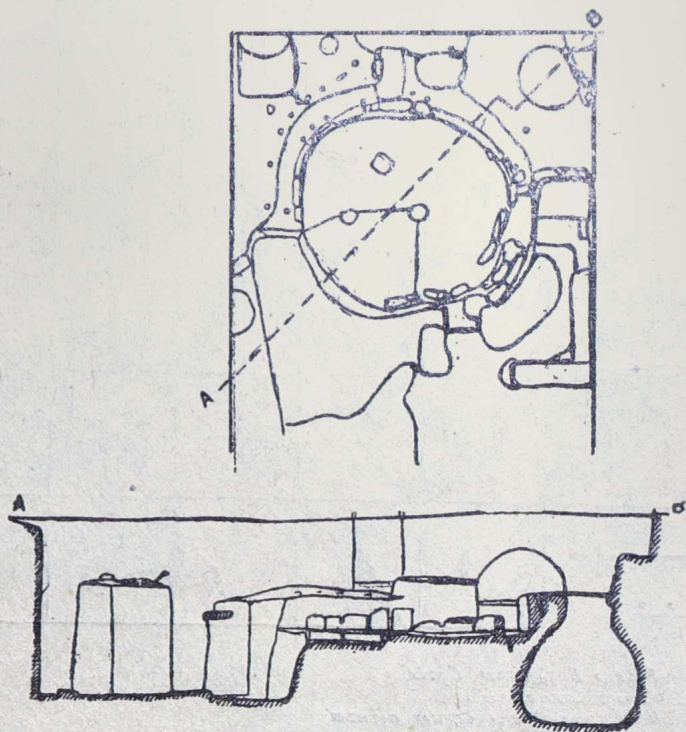

Рис. 21. План і перекрій скіфської круглої наземної юрти з городища Кара-тобе в Криму (За П. Шульцем. Зменшено).

Куль-обської, Воронезької могил (рис. 26) та Солохи із зображеннями скіфського життя і прекрасна срібна амфора Чортомлицької могили були зроблені ювелірами Боспору на смак багатого скіфа з тією ж метою фігурувати під час бенкету на столі з вином. Срібні і золоті ритони (рис. 27) для пиття вина — так само звичайні у скіфських багатих могилах.

Вино міцно ввійшло в побут скіфа. Чашею вина нагороджували за військові подвиги на щорічних зборах дружини кожного ному. Побратими пили вино з кров'ю з одного ритона. Виночерпій лягав у могилу разом з царем біля золотих чаш останнього. На тризні багато лилося грецького вина. Розбиті і цілі амфори однаково знаходимо і в грандіозних царських могилах і в ледве помітних над рівнем поля рядових могилах. Так було від Києва до узбережжя Чорного моря і від Дунаю до гирла Дону. Звичай скіфів

пити багато, доп'яна, з галасом і вигуками, назавжди увійшов, як образ п'яницької нестриманості, в грецьку літературу.

Скіфи вміли виробляти з конопель полотно. Худоба давала їм шкіру, мисливство — шкури, а грецькі купці довозили тканини. Отже матеріал для одягу був і свій місцевий, і довізний. Ми досить добре можемо уявити собі убрання скіфа не так із писаних джерел, як із зображень скіфів на зробленому греками золотому

Рис. 22. Срібна ніжка від крісла урартійської роботи. Лита могила поблизу Кіровограда, (зменшено).

Рис. 23. Золота бляшка із зображенням сидячої богині з Чортомлицької могили.

Рис. 24. Бронзовий казан з Чигиринських могил (дуже зменшено).

Рис. 25. *а* — чорнолаковий кілік з Чигиринських могил ($\frac{1}{5}$ н. в.), *б* — чорнолаковий канфар звідти ж ($\frac{1}{3}$ н. в.).

та срібному посуді, на золотих нашивних бляшках і на деяких інших речах: такі куль-обські і воронезькі посудини, посудини і гребінка із Солохи, амфори Чортомлицької могили (див. рисунки 3, 14, 15 і 26). На голові скіфи носили здебільшого башлик, переважно шкіряний, а часом повстяний. А часто, як це видно із зображень, обходилися в полі зовсім без головного убору. Довге волосся захищало від степової спеки. Верхнім одягом був кожух невідомого фасону. Про нього згадує Геродот. Краще відомий одяг — каптан. Такий каптан, часом безрукавка, був, звичайно, короткий, не покривав колін, пола заходила на полу, причому здебільшого поли ці облямовувалися хутром. Запинаючись, верхню

частину грудей залишали відкритою. З боків робилися іноді про-
різи. Каптан підперізували, звичайно, шкіряним чересом (поспіль-
окованим часом мідними пластинками), до якого пристьобувались

Рис. 26а. Золота посудина з Куль-обської могили; зображені на ній побутові сцени (зменшено).

важке налуччя і меч-кинджал (рис. 28). Череси бували, як видно із зображень та знахідок в могилах, досить широкі: 5—10 см. Підперізували, як видно, дуже туго. На зображеннях скіфи завжди пока-

зані то у вузьких шкіряних, то в широких з рясними згортками шароварах, Про цей останній фасон згадують Геродот і Гіппократ.

Рис. 266. Срібна посудина з Частих могил під Воронежем і зображення на ній (зменшено).

На Воронезькій посудині і каптан, і шаровари вкриті спіральною вишивкою. Штани засовувалися в низькі, м'які, без підборів, шкі-

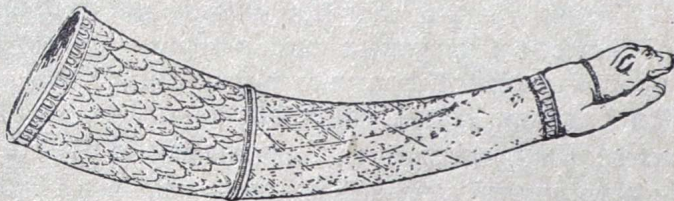

Рис. 27. Золотий ритон з Куль-обської могили (зменшено).

ряні чобітки, що ледве покривали кісточку. Іноді, щоб було міцніше, під підошву пропускали ремінь і такий самий ремінь підв'я-

5. Скіфи.

зували навколо кісточки, з'єднуючи обидва ремені. Таке скіфське взуття бачимо на куль-обській вазі і на чортомлицькій амфорі. Щодо костюму, в царському побуті мало помітних відмін. Проте, бували знахідки золотих митр (Куль-оба).

Жіночий одяг нам майже невідомий, а втім він показаний на деяких золотих бляшках, де зображено фігуру сидячої богині (див. рис. 23). З голови спускається довге запинало до пояса, довгий одяг з вузькими рукавами, що покриває всю фігуру, зібраний біля пояса. Зверху на нього накинуто грубий халат з такими ж вузькими рукавами. Жіноче вбрання робили, очевидно,

Рис. 28. Частина кам'яної статуї скіфського воїна з-під Краснодара із зображенням металічного пояса (дуже зменшено)

часом з коштовної привізної тканини, як про це говорять деякі розкопи. В Чортомлицькій могилі та в деяких інших знайдено рештки коштовних золотих уборів: чільних пов'язок з тисненими зображеннями то у вигляді рослинного орнаменту, то в звіриному стилі (рис. 29). До таких уборів на золотих ланцюжках підвішувались зображення птахів, рубчасті золоті кульки тощо. В могилах скіфів частенько знаходжувано сприйняті від греків туалетні речі. З архаїки тут трапляються всілякі бронзові люстра, почасті грецької, почасті місцевої роботи, з держакми, прикрашеними то в чисто грецькому, то в місцевому скіфському звіриному стилі (рис. 12, 13). Часто трапляються флакони для пахощів; глиняні з ручкою арибалли, скляні, строкаті флакони-алабастри та амфориски (див. рис. 11). Починаючи з класичних часів, трапляється дуже багато намист: сердолікових, строкатих, скляних і пастових, останні здебільшого сині з білими вічками. Звичайні вискові привіски — золоті і бронзові, як грецьких типів, так і своїх степових (рис. 30).

Не дуже часто, але і в чоловічих похованнях і в жіночих, трапляються прикраси у вигляді шийних обручів — „гривень“. Здебільшого, це — перевитий чотиригранний металічний (часом золотий) прут. Траплялись й розкішні гривні, як, наприклад, гривня з Куль-обської могили з фігурами скіфів-вершників, на кінцях (рис. 31). Персні і браслети різної форми із різних матеріалів так само носили і чоловіки і жінки. Дуже поширені золоті нашивні бляшки на одягу з дірочками для пришивання. Бляшки ці або прості трикутники, вкриті рядами опуклостей, або зображення скіфів в різних положеннях, голів грецьких божеств, фігур різних реальних і фантастичних тварин тощо (рис. 32). Такі нашивні бляшки траплялися в інвентарі дуже багатьох могил і на чоловічих, і на жіночих кістяках.

Зручний костюм не заважав скіфам ні на роботі, ні на війні. На чудовій сцені, яка прикрашує плічко чортомлицької амфори (див. рис. 15), скіфи-кочовники змальовані серед кінського табуна

за своєю щоденною роботою: їх добре пристосоване вбрання не заважає їм ні накидати аркани, ні дресировати коня. В такому ж самому одягу йшли вони і на війну. На гребінці з могили „Солоха“ воїн-вершник, одягнений по-скіфському, б'ється з двома пішими скіфами, один з яких вийшов у бій у звичайному костюмі без панцера (рис. 14). Так само без зброї зображені воюючі кінні скіфи і на срібній оббивці горита — налуччя з тієї ж могили. Проте, нерідко воїн ішов у бій при повній зброї, так само легкій, яка не зв'язувала його рухів.

На голові, здебільшого, шкіряний башлик, що правив за шолом. Далеко рідше, лише як одиничні знахідки, в могилах трапляються бронзові шоломи звичайних грецьких типів (рис. 33). А втім в келермеських могилах на Кубані знайдено особливі шоломи негрецького зразка. В шоломі корінфського типу зображений вершник на гребінці з „Солохи“.

Рис. 29. Золота пов'язка від живочого головного убору.
Чортотлицька могила. (1/2 н. в.)

Панцер досить поширений: він складався з лусочок, мідних або залізних, легких і тонких, прикріплених рядами, що находили один на один, на гнучкій шкіряній сорочці. Зрідка трапляються грецькі панцері у вигляді суцільних кірас, як-от, бронзовий панцер з однієї могили під Краснодаром або грецький пластинчастий панцер з наплічниками, в якому зображений один із піших скіфів на гребінці з „Солохи“. Щити вживалися мабуть досить часто, але знахідки їх рідкі. Проте всі три воюючі скіфи, зображені на гребінці з „Солохи“, мають щити (див. рис. 14). Щит вершника здовжений і овальний, плетений з ременів або прутків; щит одного з піших воїнів має форму півмісяця і зроблений з прямих прутків або реміння; щит другого піхотинця чотирикутний із заокругленими кутами, зроблений, як видно, з оббитого шкірою дерева. Такий самий щит має один із скіфів на куль-обській посудині (рис. 26). Все це щити — своєї місцевої роботи, своїх місцевих зразків. Проте зрідка вживались і щити грецьких зразків: наприклад, круглий щит з могили VI століття близько станиці Костромської у Прикубанні.

Ноги лишалися, звичайно, незахищеними. Іноді, як показують знахідки в могилах, штани вкривалися дрібними металічними лусочками до самого низу. Часом на коліна надягалися бронзові

грецькі поніжжя, які захищали ногу від коліна до кісточки та з боків. Але ці два види зброї трапляються дуже рідко.

Рис. 30а. Золота підвіска з Чигиринських могил (н. в.)

Рис. 30б. Золота підвіска з Куль-обської могили (1/2 н. в.)

В наступі скіф користувався луком, списами, мечем, кинджалом і сокирою. Основна зброя — це лук і стріли. Скіф у грецькій літературі переважно вершник-стрілець. В Афінах класичної епохи раби-скіфи служили поліцаями і офіційно називались стрільцями. В бою скіфи налітали на ворога і засипали його стрілами, після цього відступали від нього. Скіфський лук невеликий і нагадує два сполучені роги (див. рис. 26). Його робили з кількох частин, і він міг бити на далеку відстань. Греки чорноморських колоній перейняли у скіфів цю зброю: в одному ольвійському написі говориться про змагання в стрільбі з лука, під час якого переможець стрельнував на 500 з лишком метрів. Стріли робилися з дерева. Сухе березове дерево з трьома перами вниз, нерідко пофарбоване чорними або червоними смужками, було завдовжки не більше 60—80 см і мало частіше бронзовий, рідше залізний і ще рідше кістяний наконечник. Такий наконечник мав форму то плоску, то тригранну, а часто мав ще шипи — борідки, які не дозволяли витягнути стрілу з рани (рис. 34). Він надягався на держално втулкою під жалом або всередині його. Стріл скіф носив по кілька десятків, а часом дві і три сотні враз. Зображення на куль-обській та чортотлицькій посудинах, а також знахідки в могилах показують, що лук скіфи носили на лівому стегні, в гориті — спеціальному футлярі, притороченому до пояса. Такий футляр мав форму половини лука. Робився він, як видно із зображень та знахідок, з дерева, часом із шкіри. Дерев'яний горит оббивали шкірою, а в багатих скіфів вкривали золотим або срібним листом, часто зробленим

грецькими майстрами із зображеннями в міфологічному дусі (чортотлицький горит), або із сценами із скіфського життя (горит з могили „Солоха“).

Саме в сценах на гориті та на гребінці з Солохи змальовано дальший розвиток скіфського бою (рис. 35). В сутичці, що довер-

Рис. 31. Золота гривна з чоловічого поховання Куль-обської могили (зменшено).

шала бій, пускалися в хід списи. Як видно із знахідок у могилах, списів носили звичайно два. Вони мали масивний листопадібний

Рис. 32. Золоті нашивні бляшки (зменшені): а—золота бляшка із зображенням скіфів, що стріляють, із Куль-обської могили, б — золота бляшка із Куль-обської могили, в—золота бляшка із зображенням грифона (Київський музей), г—золота бляшка (Київський музей), д—золота бляшка із зображенням оленя (Київський музей), е—золота бляшка із зображенням орла, що влює рибу (Київський музей).

залізний наконечник із втулкою (рис. 37). Знизу ратище так само окувалося залізом. В цілому спис мав, у середньому, щось із два метри завдовжки. Ударяли списом з розмаху і трохи згори: діяти списом, як пікою, без стремен було неможливо. Вживались

також і залізні дротики з циліндричним, листоподібним або частіше двошипним жалом (рис. 36).

В останній сутичці в діло йшли меч і кинджал (див. рис. 35). Скіфські мечі короткі, звичайно сантиметрів 60, кинджали — сан-

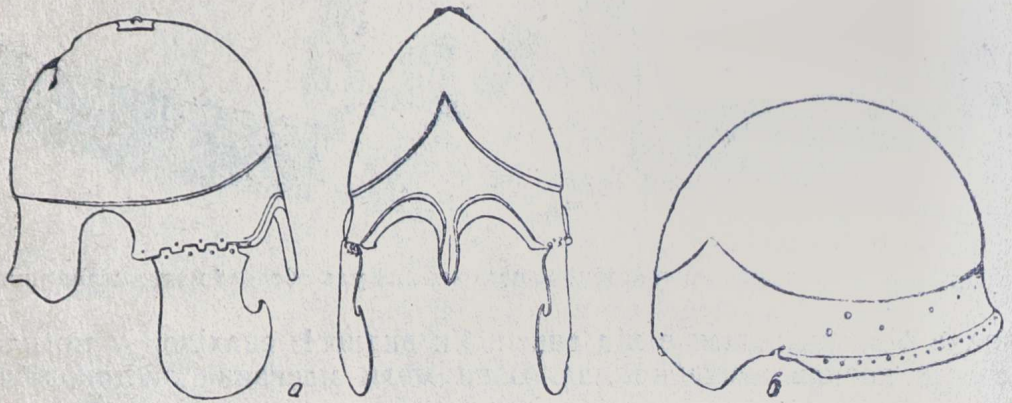

Рис. 33. *a*—бронзовий грецький шишак із скіфської могили (Київський музей), *б*—тубільний бронзовий шишак з могили „Солоха“ (обидва зменшено).

тиметрів 30—40. Формою своєю і ті, і другі цілком однакові (рис. 38). Залізний держак мав угорі схожу на брусок або овальну

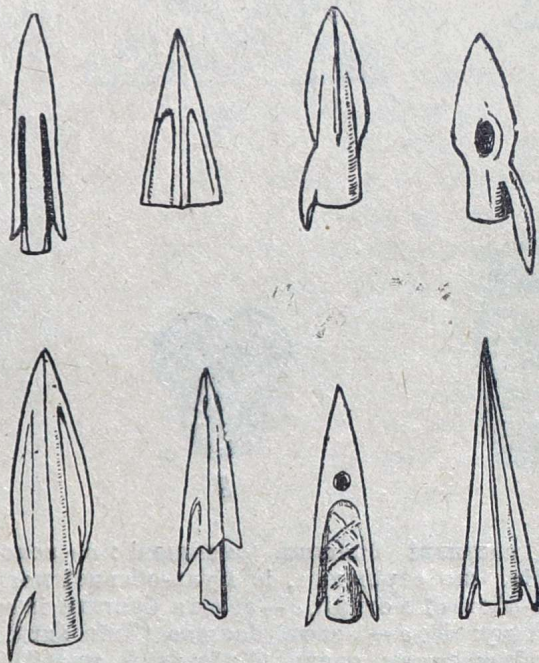

Рис 34. Зразки скіфських бронзових наконечників стріл. Чигиринські могили. ($\frac{3}{4}$ н. в.)

70 головку. Частенько головка мала форму двох повернутих всередину закрутків, які часом зображали голівки орлів або пташині

пазурі. Хрестовину робили у формі серцеподібної бляшки або бляшки у вигляді складених крил метелика. Двогостре лезо швидко переходило у вістря. Проте іноді трапляються мечі з одним лезом. Піхви меча звичайно були дерев'яні. В багатих могилах трапляються мечі з обкладеними золотими пластинами держалном і піхвами. Такі золоті пластини вкривалися рельєфними зображеннями, здебільшого, в звіриному стилі. Від верхньої частини піхов широка лопать на рівні держална служила для прикріплення до пояса. Меч носили з правого боку. Такий короткий меч називався

Рис. 35. Срібний горит з могили „Солоха“ (дуже зменшено)

акінаком і був запозичений з Ірану. Меч з Литої могили поблизу Кіровограда (рис. 39), хоч і мав деталі прикрас у скіфському звіриному стилі, був іще вкритий на піхвах урартійського та ассірійського стилю зображеннями фантастичних звірів, крилатих геніїв та дерева життя.

Остання зброя — сокира (рис. 40 а). Залізне лезо її мало різну форму, було нешироке, визначалося масивністю. Як і держално меча, обух сокири вкритий золотом з багатими зображеннями: така, наприклад, сокира з Келермеського аулу на Кубані. Дуже рідко трапляються клевці, тобто сокири з киркоподібним вістрям (рис. 40б).

Крім стріл, вся наступальна зброя скіфів залізна. Лише в поодиноких випадках у найдавніших скіфських могилах знаходили бронзові списи, кинджали, сокири та клевці.

Нині на підставі археологічних знахідок можна твердити, що й скіфське убрання і скіфська зброя на всьому протязі власне скіфської території були однакові в своїх основних рисах. Розвинувшись в основних своїх формах на рубежі VII і VI ст.ст. до н. е., скіфська зброя зробила сильний вплив на зброю сусідів: її цілком перейняли греки чорноморських колоній, фракійці, населення Південного Уралу та Прикаспійських степів. Її вплив проник до Мінусінська та Середньої Азії, а наконечники стріл поширились по всьому степу від Болгарії до Тихого океану, одиницями проника-

ючи в північні ліси Поволжя, в Західну Європу, в Грецію і в Передню Азію.

Надзвичайно подібну зброю маємо і в могилах царських, і в могилах рядових поховань. В тому чи тому вигляді в усіх похованнях маємо коня, цілого або частину його, як замогильну

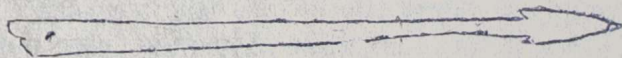

Рис. 36 Залізний дротик (Київський музей, зменшено).

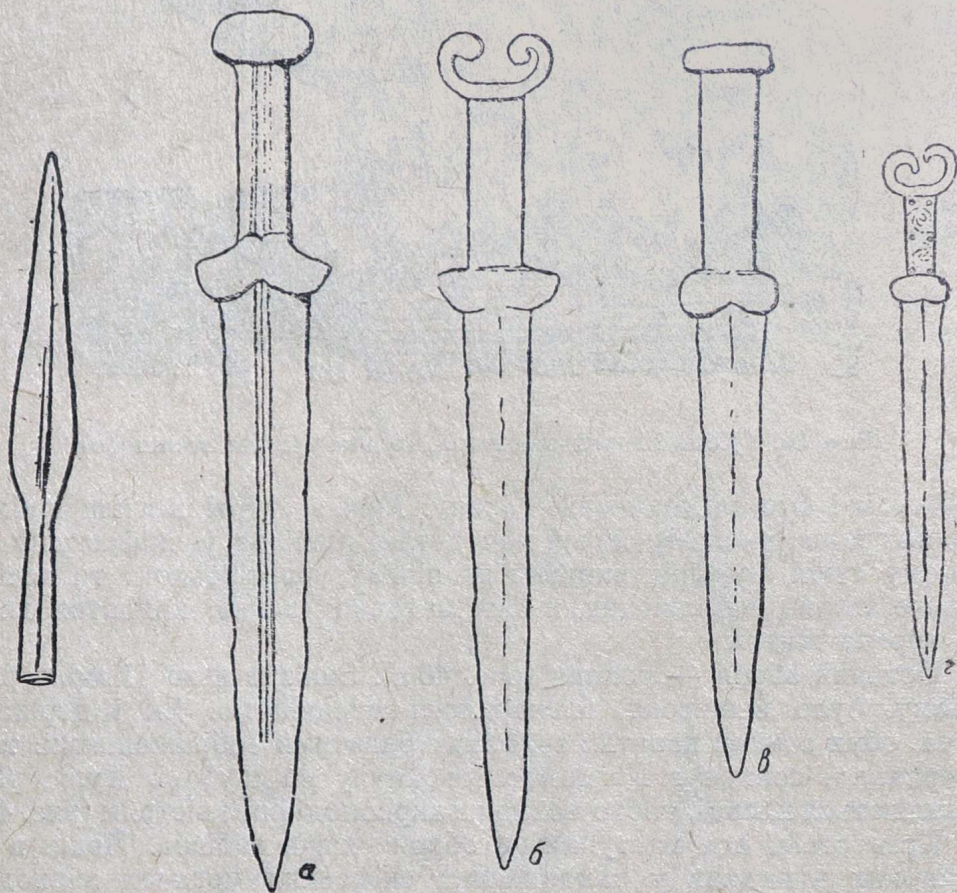

Рис. 37. Скіфський залізний спис ($\frac{1}{6}$ н.в.).

Рис. 38. а, б, в—залізні мечі і кинджали (Київський музей), г—залізний кинджал із Чигиринських могил (зменшені).

їжу, або ж символ його — вудила. В царських гробницях лежало подекуди більше десятка коней. В кубанських степах їх число доходить до сотень. Відповідно до цього, скіф як воїн-вершник змальовується так реально і в оповіданнях грецьких авторів. Тому, звичайно, так розвинулася кінська зброя і такі багаті знахідки її у скіфських могилах. Вудила, спочатку бронзові, уже в VI сто-

літті до н. е. стали переважно залізними. Вони не мали для скріплення з вуздечкою рухомих кілець на кінцях: роль цих останніх виконували „псалії“, — бронзові, залізні, рідше кістяні, з двома-трьома отворами. На кінцях вони прикрашувались голівками тва-

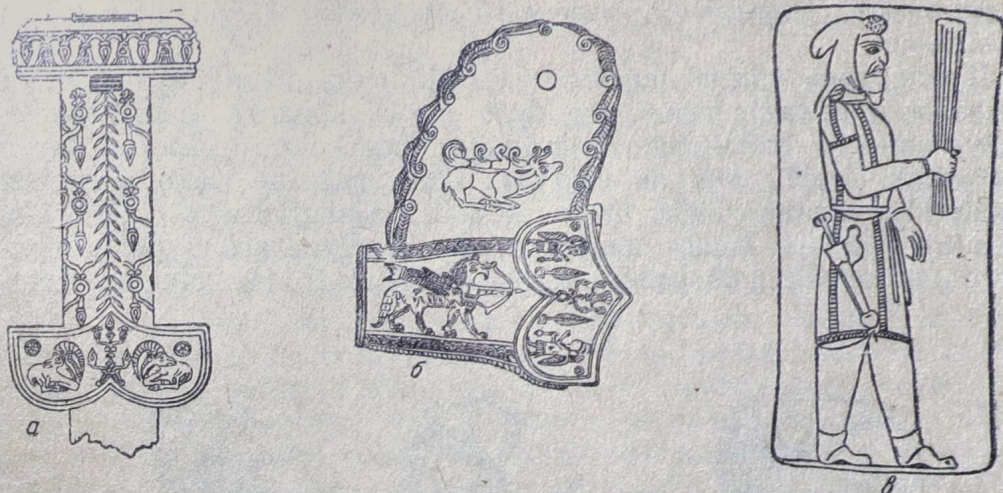

Рис. 39. Меч з Литої Могили: *a* — держак меча, *б* — верхня частина піхов; *в* — золота пластинка з Аму-Дар'їнського скарбу (спосіб ношення меча-акінака). (Зменшено).

рин, зображеннями ратиць тощо. Вуздечка з ременю, зробленого із шкіри-сирцю, вкривалася бронзовими, срібними або золотими прикрасами: кільцями, нащочниками, налобниками та носовими прикрасами; здебільшого, ці деталі оброблювалися в звіриному

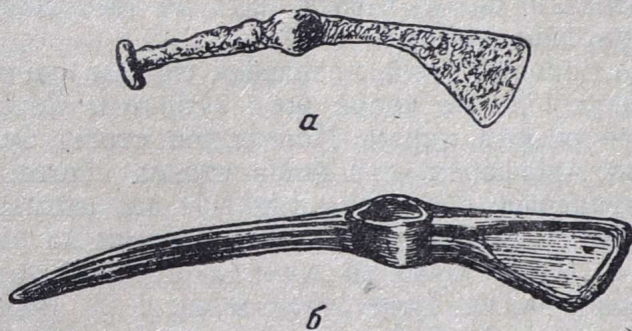

Рис. 40. *a* — Залізна сокира, *б* — Бронзовий келевець із Тамані (зменшені)

стилі (рис. 41). Відомо багато наборів скіфських вуздечок. Чудові набори вуздечок двох коней з могили „Солоха“, де золоті носові прикраси у вигляді риб (рис. 42) супроводилися нащочниками у формі крил. Прекрасні є набори вуздечок одинадцяти коней Чортмлицької могили з налобниками у вигляді фантастичних голів

тварин і з нащочниками з різними пташиними головами та рослинним візерунком. Один з цих наборів був золотий, решта срібні. В ряді могил знайдено дерев'яні сідла, золотими пластинками оббиті з країв.

До коней скіфи, між іншим, вживали нагаїв. Рештки їх, часом з держакон, перевитим золотою стрічкою, не раз траплялися в могилах.

Проте, коли вільне населення Скіфії в основному було кінним військом, у складі останнього була все ж і піхота. Вона, звісно, вербувалася з найбіднішої частини кочового та хліборобського населення Скіфії, що, як свідчить Гіппократ, не мало верхових коней. Про піхоту скіфів, що складалася з пастухів та хліборобів, свідчить Поліен. Таким чином, піхота вербувалася з рядів простого населення хліборобських районів Скіфії. Найдавніше свід-

Рис. 41. *а і б*—бронзові бляшки звіриноного стилю з-під Чигирина. ($\frac{1}{2}$ н. в.).

чення про скіфську піхоту маємо в Геродота: перед боем скіфів з Дарієм, боем, що так і не відбувся, були вишикувані і піхота, і кіннота. Під час битви Діофанта з військами Палака скіфи зазнали такої поразки, що „з піхоти ніхто не врятувався, а з вершників вислизнув лиш небагато хто“.

Мабуть про бойовий стрій, властивий скіфам, свідчить порядок Євмелових військ під час чвари його з братом Сатіром, що був у цей час боспорським царем. Посередині строю була кавалерія місцевого царя Аріафарна, а з боків стояла піхота. Такий стрій з царською кавалерією в центрі є типовим для ахеменідських перських військ. Співвідношення кавалерії і піхоти на кінець IV століття до н. е. в Скіфії було на користь піхоті. В тому ж бої на боці Сатіра союзниками були скіфи в числі 20 тисяч піхотинців і 10 тисяч кавалерії. Мабуть спочатку такого співвідношення не було. Воно базувалося на тому історичному факті, що вже в першій половині IV століття хліборобським населенням були, хоч і частково, зайняті і таврійські степи. В зв'язку з цим піша частина війська поступово зростала. Ми бачили, що в III столітті до н. е. зацікавлені в хлібній торгівлі скіфські царі наклали свою руку на грецькі міста. В написах нової столиці Скіфії Неаполя згадується грек Посідей, Посідеїв син, який громив чорноморських піратів. Отже, з посиленням еллінізації та перенесенням

центрів економічного життя ближче до моря збройні сили Скіфії поповнилися військовим флотом. Найпевніше, це був флот підлеглих грекам міст, та і з прикладу Посідея, єдиного, правда, видно, що цим флотом командували не скіфи, а греки. До нього могли входити і кримські таври, які з давніх-давен були морськими розбійниками. Про скіфський флот, розбитий полководцем Мітрідата Неоптолемом, говорить, між іншим, Страбон.

Войовничий побут викликав багато характерних звичаїв. Одним з найбільш почитуваних богів був бог війни. Тільки йому споруджувалися своєрідні капища. Деякі зображення і свідчення Геродота говорять про любов до шумного, можливо чисто спортивного, полювання на зайців верхи. Той самий автор розповідає, почасти, може прибільшено, про войовничі звичаї: пили кров першого забитого ворога, по числу відрубаних голів визначав цар частку військової здобичі кожного дружинника, знімали скальпи і прикрашали ними вуздечки коней; число таких скальпів визначало доблесть воїна. Нібито з них шили навіть плащі, а шкірою, знятою з правої руки убитого ворога, обтягали сагайдаки. Шкірою з трупу одягали коней. З черепів (археологічно це, проте, не доведено) робили чаші. Сварка з родичами кінчалася єдиноборством перед лицем царя; з голів забитих під час такого єдиноборства теж виробляли чаші. Це теж розцінювалось як доблесний подвиг. Убивство ворога нагороджувалось на річних зборах дружини кожного ному чашею чи двома вина. Ті, хто не вчинив такого подвигу, позбавлялися права участі в бенкеті. Так високо цінився всякий прояв військової доблесті.

Ми бачили, що багато елементів грецького побуту проникло до скіфів, не відмінивши, проте, тубільних форм його. А втім і писані, і археологічні джерела говорять про певну сильнішу еллінізацію скіфської військової аристократії. Описані вище епізоди з Анахарсісом і Скілом, що потерпіли через прийняття грецьких культів, говорять про ранній початок цього процесу. Скіл говорив і писав по-грецькому, був одружений з грекинею, мав мурований палац в Ольвії. Хлібна торгівля змушувала аристократію Скіфії все більше зближатися з грецькою цивілізацією. Якщо майстри-греки готували на Боспорі горити для скіфів, покриваючи їх витисненими з золота зображеннями сцен з грецької міфології, як на горитах Чортомлицької та Іллінецької могил, нема ніякого сумніву в тому, що і скіфські замовники розумілися на чисто грецьких сюжетах. Таких прикладів можна навести чимало. За Скілура скіфські царі жили в грецького типу Неаполі у Криму, де мали при своєму дворі наближених греків, де вже були офіційні відправи культів грецьких богів і де для народу виставлялися написи грецькою мовою. Але ця еллінізація не була особливо глибокою. Степ жив своїм варварським життям, сприйнявши лише в свій побут деякі риси грецького комфорту.

7. Фольклор і мистецтво

Грецькі письменники зберегли дещо із скіфської народної епічної поезії, по-своєму передаючи та інтерпретуючи її. Вище скіфський епос уже використано для розуміння різних моментів історії скіфів. Це — переказ про походження скіфів від трьох братів, про війну з киммерійцями та про повстання рабів, про походження спорідненого племені савроматів та велична, прикрашена подробицями фантастичного характеру, сага про вторгнення до Скіфії Дарія Гістаспа. Цей епос, здебільшого, відбиває саги скіфів-кочовників. Їх войовничий побут, їх зверхність над іншими племенами, їх горду свідомість своєї єдності і могутньої відсічі кожному іноземному вторгненню звучать і крізь грецьку інтерпретацію. Проте, хоч і частково, в уривках скіфського епосу, який зберігся, є й переказ про автохтонність скіфів і про їх споконвічний хліборобський побут. Це, звичайно, відгуки усної творчості хліборобів-аборигенів, які увійшли до складу скіфської держави і поскіфілись.

— Дві течії маємо і в скіфському мистецтві: геометричний і звіриний стиль. Перший з них найкраще відбився в кераміці, де часто по чорному глянтованому полю прокреслювались, іноді затерті білою пастою, пояси геометричних фігур: зигзаги, заштриховані ромби і трикутники. Така орнаментика почала з'являтися ще в другому тисячолітті до нашої ери на окремих посудинах так званої зрубної культури поряд з чорним лискуванням. Але в давні скіфські часи в ряді форм посудин з такою орнаментикою позначається такий збіг із середньодунайським варіантом гальштатської культури, що не може бути сумніву в живих і, цілком можливо, кривих зв'язках хліборобської Скіфії з придунайським населенням. В цьому геометричному стилі, можливо, треба бачити давнє дунайсько-дніпровське мистецтво хліборобської Скіфії. Справді, форми цього стилю дуже часто трапляються на кераміці лісостепових хліборобських городищ і могил Скіфії, саме там, де трапляються часто ще інші речі, які говорять про вплив гальштатської культури. Зате вони дуже рідкі в межах степового Нижнього Придніпров'я, де панувало кочове, отже, хоч би і почасти, прийшло населення.

Широко відомий так званий скіфський звіриний стиль. Він дістав свою назву від того, що в ньому переважають мотиви зображення звірів або їх частин. У тисненому золоті, в литій бронзі,

кованому залізі, в різній кінці цей стиль прикрашає безліч скіфських речей, особливо зброю та кінську зброю. Отже він значною

Рис. 42. Золотий наобняк із кургану „Сопоха“ (зменшено).

Рис. 43. Золота пластинка із зображенням гірського козла. Київський музей (н. в.)

Рис. 44. Золота бляшка. Олень в летючому галопі. (3/4 н. в.)

Рис. 45. Зображення орла з Литої Могили. Золото. (4/5 н. в.)

Рис. 46. Бронзова бляха. Хижак, що звивається в кільце. З могили під Сімферополем (дуже зменшено).

мірою служив декоративній меті. Мотиви, що панують у цьому стилі, вже не такі численні. Олень, лось, гірський козел в позі так

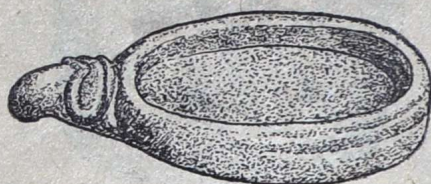

Рис. 47. Кам'яне блюдо з головою барана (дуже зменшено).

званого летючого галопу або ті ж самі тварини, наготові плигнути (рис. 44). Барс, що стоїть, лев, або ведмідь, або барс, що прихилився і ось-ось плигне; ті самі звірі, коли вони спокійно

лежать, або, нарешті, зібгалися клубочками (рис. 46) — такі основні мотиви. Зображення коней, баранів (рис. 47), або риб та інших тварин трапляються рідко. Орел або шуліка (рис. 45) — теж один з улюблених мотивів. Поряд з цим трапляються казкові тварини: грифони, тобто крилаті леви з орлиною головою. Часом в цьому мистецтві трапляються зображення оленя або іншої тварини, що їх роздирає грифон, або дзьобає орел (рис. 48) і т. д.

Рис. 48. Золота пластинка із сценами терзання з Чортомлицької могили. ($\frac{2}{3}$ н. в.)

В самих мотивах фігурують або швидкі тварини з рогами й ратицями, тобто могутніми знаряддами ураження, або хижаки, вся істота яких, навіть у спокійній позі — втілення кровожадної сили. Мало того, цей стиль збільшував силу зображуваних тварин підкреслюванням мускулатури і додатковими деталями. На лопатках і стегнах зображалися або цілі тварини або їх потужні частини: оленячі роги закінчувалися головами орлів і грифонів (рис. 49), на плечах у барсів змальовували гірських козлів (рис. 46)

Рис. 49. Золота пластинка з Акмечетської могили в Криму. Олень з орлиними голівками на рогах. ($\frac{2}{3}$ н. в.)

тощо. За додаткові деталі правили також гострі органи почуттів — очі, вуха, які немов би посилювали гостроту почуттів зображуваної тварини. Самі органи ураження і почуттів були темою окремих

зображень: нерідко на кінській збруї висіли бляшки у вигляді голови орла, голів грифонів, лосів, левів, у вигляді ведмежих лап, чуйних вух оленя, орлиних очей, крила птаха, озброєної копитом кінської ноги або оленячої ратиці, у вигляді орлиних пазурів тощо (рис. 50).

Рис. 50. Окремі деталі в зображеннях звірино-го стилю: *а* — бронза; розетка — око орла; (Київський музей, $\frac{2}{3}$ н. в.); *б* — бронза; голівка орла; (Київський музей, $\frac{2}{3}$ н. в.); *в* — золото; голівка лева en face, Чигиринські могили ($\frac{2}{3}$ н. в.); *г* — бронза; голова лева в профіль; Чигиринські могили ($\frac{1}{2}$ н. в.); *д* — бронза; пара лосиних голів; Чигиринські могили ($\frac{2}{5}$ н. в.); *е* — бронза; привіска у вигляді кинжала. Держак кинжала — нижня частина кінської ноги з копитом, наверх держака — голівка лева; Чигиринські могили ($\frac{2}{5}$ н. в.); *ж* — бронза; орлине крило ($\frac{1}{2}$ н. в.); *з* — золота бляшка з Акмечетської могили, голова бородатого грифона ($\frac{3}{4}$ н. в.).

Держална мечів прикрашалися голівкою у вигляді двох звернених один до одного закрутків із зображенням то орлиної голови,

то орлиних пазурів (рис. 51). Прагнення підкреслити вражаючу силу часом доходило до своерідних схем: наприклад, голова орла передавалася як кругле око з сильно погнутим, підкреслено хижим дзьобом, що виходив прямо від нього. При всьому тому надзвичайно вірно передавалися деталі тварин: горбатий ніс леся, гнуч-

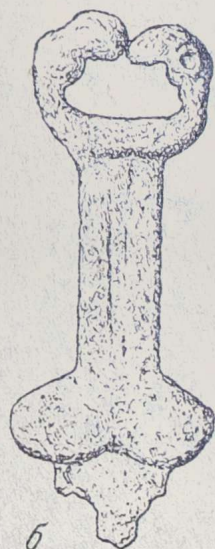
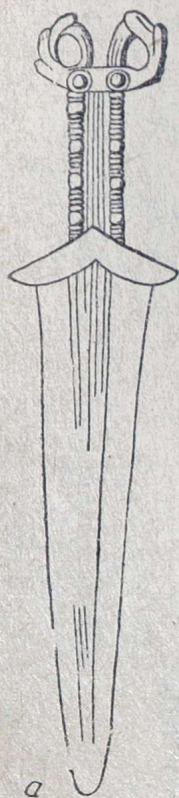

Рис. 51. *а* — залізний кинжал із вігтів орла на держаку. Елецький район ($\frac{1}{6}$ н. в.); *б* — залізний держак меча із зображенням голів орла. Чвгиринські могили ($\frac{1}{8}$ н. в.).

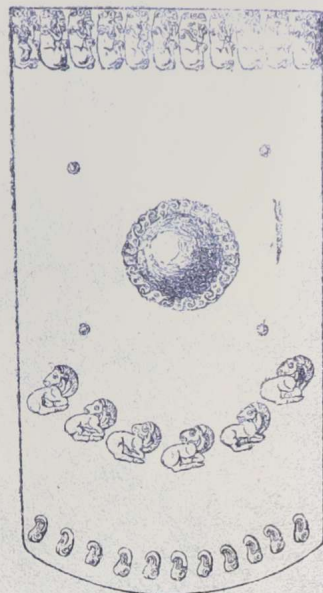

Рис. 52. Сагайдак із Вітової могили ($\frac{1}{6}$ н. в.).

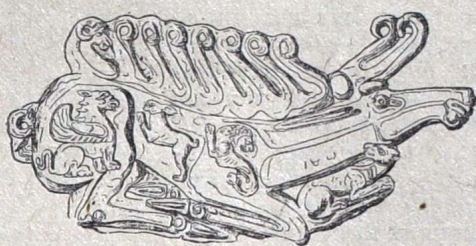

Рис. 53. Золотий олень з Куль-обської могили ($\frac{1}{8}$ н. в.).

Рис. 54. Левиця із золотої могили недалеко Сімферополя ($\frac{1}{4}$ н. в.).

кість хижаків з сім'ї котячих, прудкість готового плигнути оленя тощо — говорять про тонке вміння скіфських майстрів вибрати і підкреслити характерні ознаки зображуваної тварини.

Прикладів розкішного звіриного стилю так багато, що їх просто неможливо перелічити і важко вибрати з них найважливіше. Спинімося на одному з найважливіших та найкращих. В 1887 році І. А. Зарецький відкрив у Харківській області могили: „Вітову могилу“ та „Опішлянку“. Сагайдак однієї і горит другої були вкриті бляшками в звіриному стилі. Деякі з них були цілком однакові. Це зображення пантер, що мають ось-ось плигнути. Обидві могили належать до рубежу VI—V ст.ст. до н. е. Незважаючи на таку давність, вони являють собою немов би квінт-есенцію стилю. Особливо вражає сагайдак Вітової могили (рис. 52). На верхньому його краї йшло 11 фігур пантер: плечі їм прикрашено орлиними головами, кінці лап трактовано так само, хвіст закінчується орлиною головою, всіма способами підкреслено силу цих пантер. Посередині сагайдака опукла кругла бляха, звичайна схема орлиного ока, облямована по краю рядом орлиних голів, — подвійний символ гострого зору і зненацька вражаючого дзьоба та гострого зору. Чотири менших ока — розетки — розміщені нібито в кутках квадрата, всередині якого міститься велика бляха. Нижче півколом нашито шість фігур гірських козлів у позі летючого галопу, голову козла повернуто назад. Вздовж заокругленого денця сагайдака одинадцять орлиних голів, дзьобами догори, композиційно відповідають верхньому рядові пантер. Призначення сагайдака носити стріли: могутність цієї зброї, її влучність, навальність геніально виражені і в кожній деталі і в усій композиції в цілому.

Мотиви стилю якнайкраще відповідали войовничому побутові кочових скіфів і дружинної аристократії. Напасти, вразити, проявляючи всю гостроту почуттів і спритність — мета скіфа; все це з винятковою яскравістю відбилосся в скіфському звіриному стилі. Але одно це ще не могло створити стилю. Прикрашування меча вражаючими органами птахів, вуздечка коня, усіяна відтворенням органів чуйності, швидкості і разючості, сагайдак з його символом навальності, влучності та разючої сили, звичайно, відіграли ще й іншу роль. Вибір сюжетів, підкреслення певних властивостей, потрібних власникові коня або носієві переліченої зброї, звичайно прагнули викликати ці властивості, носили явно магічний характер. Вони повинні були викликати у скіфського вершника-лучника (гіпоксота) символізовані ними властивості і посилити їх.

Мотивів у звіриному стилі небагато, вони майже всі перелічені вище. Мабуть, ще одно відбилосся в них. Іноді положення зображення того або іншого звіря на виробі немов би перетворює його на символ, на герб його носія. Так, наприклад, в середині щита з могили VI століття поблизу станиці Костромської, на Кубані, вміщена золота бляха у вигляді оленя в летючому галопі. Така ж фігура представлена на лопаті піхов акінака, тобто на найбільш примітній частині меча з Литої могили Кіровоградської області. Обмежена кількість таких мотивів ледве чи дозволяє вважати їх за

особистий герб. Швидше тут можна припускати родові знаки, можливо, ще тотемні пережитки, означення предка даного роду.

Скіфський звіриний стиль не має передумов у передісторії українських степів. Він спалахує якимось раптово, на рубежі VII—VI ст.ст. до н. е., коли склалися нарешті основні риси скіфської культури. Він не поширився у власне Скіфії глибоко в товщу населення. Навіть рядові поховання вільних скіфів-воїнів дають лише поодинокі зразки речей у звіриному стилі. Зате перше-ліпше поховання багатого воїна або, тим більше, „царські“ могили насичені цим стилем.

Цілком протилежно геометричному стилю з хліборобської Скіфії, стиль звіриний пов'язаний з побутом кінної дружини і кочової та хліборобської частини країни. Мабуть, спочатку він був все ж таки ближчий до основних верств населення. Так, різна кістка звіриного стилю, хоч і зрідка, але трапляється в найдавніших попелищах Більського городища. Навпаки, на Кам'янському городищі IV—III ст.ст. таких речей немає зовсім, але їх дуже багато в могилі „Солоха“, в Чортомлику та в інших сучасних їм царських могилах того ж району. В цьому найпевніше позначається шораз глибший соціальний розрив між військовою аристократією і рядовим населенням, розрив, що привів до утворення елліністичної скіфської держави III—II ст.ст. до н. е.

Придивляючись до окремих мотивів стилю, можна у вищенаведеному переліку бачити мотиви місцевого походження (лось, олень, ведмідь, вовк, орел) і зайшли (лев, пантера, гірський козел, барс, грифон). На тематику родових символів нашарувались чужі елементи.

Коли взяти, наприклад, надзвичайно гарний акінак Литої могили, мимоволі впадають в око чисто урартійські та ассірійські мотиви: крилаті генії обабіч фінікової пальми і двох кіпарисів на хрестовині меча, ряд левів, що низкою ідуть один за одним, бики з людськими обличчями і грифони з крилами у вигляді риб, що натягають перед собою луки, фігури левів на кінці меча.

Рано починається іранський вплив: лев'ячі голови з янтарною інкрустацією з Келермеського аулу на Кубані, левиця з емальовою інкрустацією з Золотої могили під Сімферополем (рис. 54), держално меча з бичачими головами і з фігурами сарн, які тікають від мисливців, з головної могили Чортомлику (рис. 55) та багато інших. Підкресленість мускулатури, заглибини в ній немовби для інкрустації, внесення рослинних мотивів в деталі звіриного стилю (розеток, пальмет), ряди тварин, геральдичне розміщення їх фігур, крилаті грифони та бики тощо є результатом впливу передньо-азіатського мистецтва.

Грецькі майстри, стоячи ближче і довше пліч-о-пліч із Скіфією, не могли не впливати на скіфський степовий стиль. Вони або прямо виготовляли речі в звіриному стилі (особливо в Ольвії), або в своєму іонійському стилі, але з тематикою, цікавою для скіфа. За приклад першої групи можуть бути люстра з барсом на ручці,

скіфського типу хрестоподібна поясна бляха з Ольвії (рис. 56а), золотий олень Куль-обської могили (рис. 53). Приклади другого — сцени, де грифон і лев шматують оленя на гориті з „Солохи“, подібні сцени на акінаку з Куль-оби, на гориті з Чортотлику, на срібній посудині з Куль-оби, на плічку Чортотлицької амфори та ін. Золоті лев'ячі голівки з Чигиринських могил, золота бляха з Ульського аулу на Кубані, де зображено грифона, який шматує оленя, барс, лунци з Чигиринських могил, лев'ячі в профіль голови і т. д., і т. д. — степове відтворення тих самих мотивів.

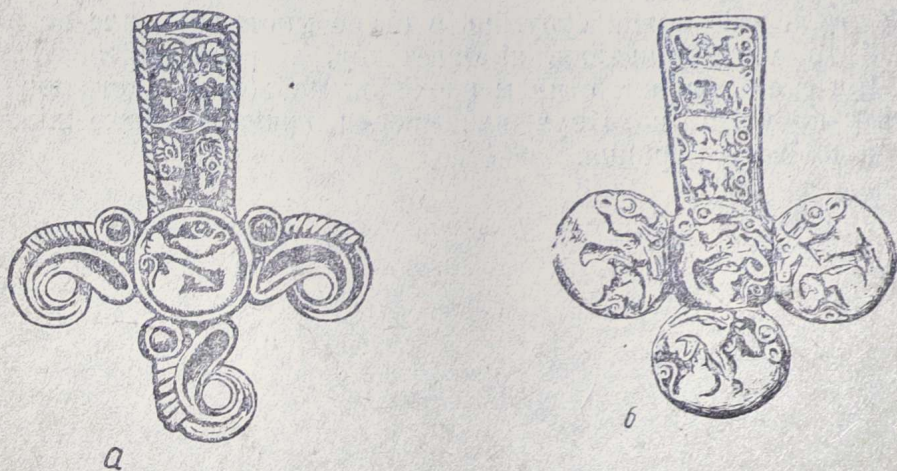

Рис. 56. Хрещаті бляхи. *а* — бронзова хрещата бляха з Ольвії (1¹/₂ н. в.); *б*. — золота хрещата бляха із кургану Опішлянка Харківської області (1¹/₂ н. в.).

Так само на місцеві родові знаки, на магічну символіку воїна-гіпотоксота, які створили цей блискучий стиль, пов'язаний з культом військової доблесті, нашаровувались і вросли в стиль мотиви і способи стилізації Урарту, Ассирії, Ірану та грецьких міст Причорномор'я. З усіх цих елементів склався місцевий в основному і ніде не повторений звіриний стиль Скіфії.

Хоч і не часто, але в Скіфії трапляються стели — надгробки із схематичним зображенням чоловічої постаті з панцерем, мечем і горитом. Вони зображують звичайно героїзованого небіжчика. Такі статуї відомі від пониззя Дніпра до Кубані (див. рис. 28). Людські зображення місцевої роботи зрідка трапляються в бронзі — золоті.

Постійні торговельні зносини в степу, передача культурних форм через прикаспійські степи, населені спорідненими савроматами, привели до того, що багато форм скіфських речей, особливо зброї (акінак, лук, стріли, горит) і кінської зброї досягли Прикам'я з його ананьїнською культурою, дійшли до Алтаю і Монголії,

прищепилися під Мінусінськом. В Приураллі, західному Казахстані і Мінусінській улоговині вони зустріли місцеві зародки звіриноного стилю, злилися з ним і дали новий його розквіт. Скрізь одночасно із скіфськими речами з'являється і звіриний стиль. Багато його мотивів та способів стилізації приймається тут, але прикрашають ним часто-густо речі іншого призначення, ніж у Скіфії. Виникають нові мотиви і нові сцени. В Сибіру народжується з цього новий звіриний стиль сарматської епохи, з його інкрустаційною технікою, камінням по золоту, з переходом стилю до чистої декорації на фібули, гривні, жіночі головні убори, причому втрачаються і магічний зміст скіфського стилю, і більшість мотивів і поз, хоча зберігається ще багато колишніх способів стилізації. Сарматський стиль вніс новий струмінь в старе мистецтво, але не дістав собі ні такого поширення, ні багатства, ні різноманітності тематики. Він став типовим стилем верхівки, майже не відігравши ролі навіть у побуті воїна, і був, насамперед, приналежністю жіночого, а не чоловічого вбрання.

8. Релігія скіфів

Про скіфські божества ми маємо досить скудні відомості. Той самий Геродот називає сім божеств, даючи їм грецькі і скіфські імена. Це — над усіх богів почитувана Гестія, по-скіфському Табіті, Зевс — Папай, Земля — Апі, дружина Папая, Аполлон — Гойтосір, Афродіта Небесна — Аргімаса, Посейдон — Фагімасад, а також Арей і Геракл, яким цей автор не дає скіфських імен. За Геродотом, це були спільні для всіх скіфів божества, крім Фагімасада — Посейдона, що йому тільки царські скіфи приносили жертви.

Богиня Табіті була захисницею домашнього вогнища. Її і Папая Іданфірс гордо назвав Дарієві своїми єдиними владарями. Найвища клятва скіфа — це клятва божествами царського вогнища. Неправдива клятва призводила до страти. З царських могил Скіфії, зокрема з Кульоби, збереглися золоті бляшки із зображенням скіфа, що п'є з ритона перед статуєю жінки, яка врочисто сидить у кріслі (див. рис. 23). Цілком можливо, що це зображення Табіті. В архаїчну добу у Скіфії був попит на статуетки грецької роботи, які зображали крилату Артеміду, оточену звірями. Можливо, що володарку звірів слід вважати за ту ж таки богиню Табіті. Її образ зустрічається й пізніше в золотих бляшках Олександропольської могили, очевидно, місцевої варварської роботи. Папай — божество неба, прямий предок скіфів, як говорить місцевий переказ. В самому імені знати доіранське автохтонне явище, бо у фракійців одноіменне божество греками ототожнювалося із Зевсом. Подробиць про культ Зевса-Папая немає. В Центральному історичному музеї в Києві зберігається на-

вершень великих розмірів із зображенням бородатого голого чоловіка вгорі (рис. 57). З чотирьох боків піднімаються від його ніг роги, з фігурками вовків, які ідуть по них, і з головами крилатих орлів на кінцях. Такий самий орел на голові цієї статуетки. З усього

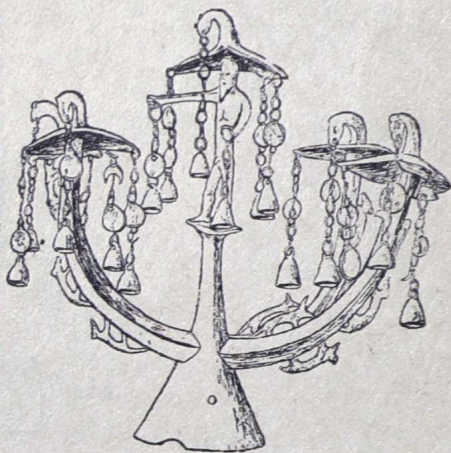

Рис. 57. Бронзовий навершень із Лисої гори Дніпропетровської області. (Київський музей, дуже зменшено).

навершня зависають ланцюжки з дзвіночками на кінцях. Поєднання символів неба (птахи та орли) із дзвоном бубонців — громом та символами землі і степу — вовками дозволяють, здається, бачити в цій фігурці саме Папая.

Земля-Апі, дружина Папаєва, відома нам лише на ім'я. Мабуть вона була захисницею родючості. З неба був посланий трьом братам родоначальникам скіфів золотий плуг. Цей переказ зв'язує хліборобство з Папаєм і немов би підкреслює відомості про його одруження з Апі-Землею. Можливо, в навершнях з Олександропольської могили, де зображено жінку з опуклими грудьми або іншу з тіарою на голові та з двома баранами з боків, можна бачити богиню родючості Апі.

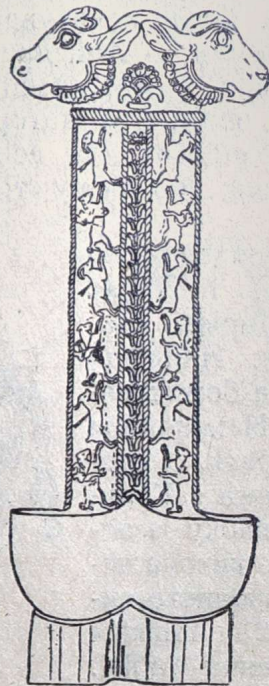

Рис. 55. Золотий держак меча з Чортомлицької могили (1/2 н. в.).

Гойтосір, бог сонця — третє, близьке двом попереднім, божество. Аргімаса, Афродіта Небесна, можливо, богиня місяця, жіноча пара Гойтосіра. Докладніше про ці божества нам нічого невідомо.

Багаті води скіфських річок мали своє божество — Фагі-масада-Посейдона. Можливо, йому й були присвячені коні.

Про Гераклів культ нічого невідомо. Зате багато й докладно говорить Геродот про Арея та його культ. Скіфи не будували храмів своїм божествам. Лише богів війни в кожному номі, близько місця щорічних зборів дружини, зводився вівтар у вигляді

величезної купи хмизу, на вершку якої встромлювали меч-акінак, що знаменував собою кривавого бога. Криваві войовничі звичаї скіфської дружини позначилися й тут. Кожного сотого полоненого чоловіка приносили йому в жертву. Поливши голову жертви вином, її заколювали над посудиною і кров'ю поливали меч-кумір. Забитому відрубали всю праву руку до плеча і кидали її в повітря.

Крім того богові війни приносили в жертву рогату худобу та коней. Культ бога війни відбився і в похоронному ритуалі: меч та інша зброя, а також кінь, все воєнне спорядження — усе йшло за скіфом в могилу. Відомі золоті бляшки, де зображено скіфа, який поклоняється сокирі. Можливо, це теж один із символів бога війни.

Однаково приносилися жертви всім богам. За жертву правила всяка худоба, але насамперед коні. Тварину зв'язували, душили, поваливши на землю і волаючи до божества. Знявши шкуру, тварину варили у згаданих вище мідних казанах або в кендюху тварини на його ж кістках, замість дров.

Скіфська релігія поєднувала в собі убожествлення космічних елементів та явищ земної природи з наданням деяким богам функцій у щоденному побуті. Вона вже набрала форм антропоморфізму. Появлялися вже зображення божеств, хоч пережитки фетишизму ще фігурували в убожествленні меча або сокири.

Культ предків представлений в наших джерелах лише окремими натяками. Переказ про походження скіфів од трьох братів, підкреслене ставлення до святості могил предків у переговорах Іданфірса з Дарієм, особлива врочистість похорону, пережитки родових знаків — тотемів у звіриному стилі: це його уламки на фоні основних антропоморфних культів. Можливо, що Геракл скіфського пантеону, за Геродотом, якимось пов'язаний з цими пережитками. Недаремно грецький переказ, який мав, звичайно, скіфську підоснову, вважає, що скіфи походили від Гераклогового сина.

Розглядаючи так званий скіфський звіриний стиль, мусимо констатувати його магічно-релігійний зміст. Символіка його пов'язана, мабуть, переважно з культом війни. Поряд з магією було розвинене і віщування, що ним займалися спеціальні ворожбити. Ворожили на лозах, виймаючи по одній з пучків, і на липовій корі, розрізаючи її на три смужки. Ці смужки спочатку заплітали, а тоді розплітали і при цьому промовляли віщування. Під час хвороби царя викликали трьох найкращих ворожбитів. Вони пояснювали хворобу фальшивою присягою кого-небудь, хто поклявся богами царського вогнища. Якщо інші ворожбити виправдували клятвoporушника, то карали перших трьох ворожбитів. Коли ж обвинуваченого було викрито, йому відтинали голову. Ворожбитів спалювали за таку помилку на возі з хмизом, запряженому волами. Коли навіть в цьому оповіданні Геродота і є неточності, то все ж він (поряд із свідченням звіриних зображень) говорить про велике поширення магії і мантики. Особливих жерців, крім згаданих во-

рождитів, у скіфів не було. Як видно, роль жерців у важливих випадках виконували цар або номархи, а в приватному побуті окремі скіфи.

З ранніх часів скіфська степова аристократія почала сприймати грецькі культу. Спочатку консервативні члени роду чинили цьому опір. Так було у відомих уже випадках з Анахарсісом і Скілом, але з часом, особливо в V і IV ст.ст. до н. е., збагатівши на хлібній торгівлі, скіфська царська родина і військова аристократія ввели в свій релігійний побут почитування грецьких божеств. Про це свідчать речі з грецькими міфологічними сюжетами: горит із Чортонлицької могили, ложе з Куль-обської могили. Розуміння спеціальних міфів говорить про значне проникнення їх у згадане середовище. В ряді царських могил знайдено золоті прикраси із зображенням Афіни, які саме й належать до часів інтенсивної торгівлі через Боспор з Афінами. Культ войовничої богині припав, виходить, до смаку колам войовничої скіфської аристократії. Ця богиня стала жіночою гіпостассю стародавнього автохтонного бога війни. Вплив грецьких культур ще збільшився після перенесення столиці скіфської держави в Неаполь у Криму. Грецькі написи згадують ряд почитуваних там еллінських божеств і серед них близьку серцю войовничого скіфа Афіну.

Так на кінець існування Скіфії релігія цієї країни відбила історичну дійсність. До колишнього пантеону, що об'єднував у собі хліборобські божества автохтонної частини населення з войовничими культурами зайшлих кочовників, приєдналися, в зв'язку з торговельними відносинами, культу грецьких богів, які мирно ужилися з колишніми божествами. В колах аристократії, що зберігала старі релігійні основи, в силу відносин з експлуатованою масою хліборобів і рядового скотарського населення, і що прийняла нові грецькі культу, кочове минуле по-новому злилося з торговельною міською цивілізацією та релігією греків.

Божественне походження царів та їх напівдеспотична влада над рядом племен привела до особливої урочистості їх похорону. В районі Дніпровських порогів лежала місцевість Геррос, де ховали царів. Геродот детально описує цю церемонію. Після смерті царя в місцевості Геррос готували велику чотирикутну яму, небіжчика бальзамували, намастивши труп воском і набивши його живіт різними ароматичними травами. На траурній колісниці труп царя возили по всіх підвладних йому племенах. На знак трауру зустрічні відрізали собі частину вуха, дряпали собі обличчя і ніс, простромлювали стрілою ліву руку. Після того як похоронна валка об'їхала всі підвладні племена, царя ховали в місцевості Геррос у викопаній ямі на особливій підстилці; на списах, встромлених з боків, клали дошки — віко. В могилу клали одну із царських жон, задушивши її, виночерпія, кухаря та конюха, слугу, вісника, коней, добірну худобу і золоте начиння. Над цією ямою всі спільно насипали могилу. Через рік навколо могили розставляли на конях 50 забитих слуг.

Рядові скіфи також обвозили померлого по всіх родичах. Скрізь влаштувалися урочисті поминки. Ця процедура тривала 40 днів. Похорон відбувався негайно після цього. Після похорону у своєрідній лазні відбувалося очищення.

Так повідомляє Геродот. Багато його відомостей підтверджуються археологічними даними. Саме нижче Дніпровських порогів з обох берегів ріки навколо Нікополя, або, певніше, навколо Ка-

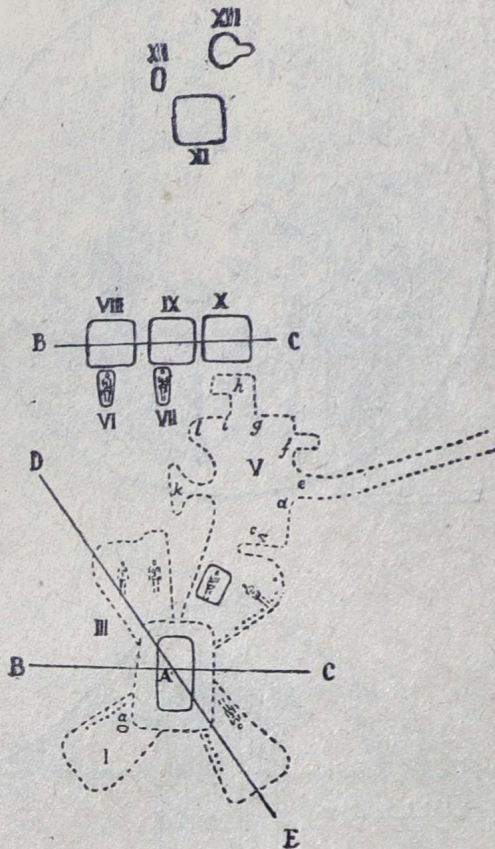

Рис. 58. План поховань Чортотлицької могили (дуже зменшено).

м'янського городища, розташовані славнозвісні „царські“ могили Скіфії. Найбільш відома Чортотлицька під Нікополем, „Солоха“ біля села Великої Знам'янки та Олександропольська коло Лугових хуторів. Розкопи цих могил показали, що вони дещо пізніші від Геродотового оповідання і, належачи до початку IV або середини III століття до н. е., відбивають епоху особливої економічної та політичної могутності Скіфії.

Більшість цих могил розкидана за кілька десятків кілометрів від Нікополя. Найграндіозніша та найбагатша з них Чортотлицька могила лежить за 20 з лишком кілометрів від Нікополя. Вона досягала заввишки 19,5 метрів і по колу близько 250 метрів. Схил

її був обкладений широкою кам'яною облямівкою. В насипу на різній глибині знайдено рештки кінської упряжі, в одному місці цілою купою, в тому числі золоті нащочки у формі крил і ряд золотих пластинок і стрічок, прибитих золотими цвяхами до ременів. Мідні гудзики, дзвіночки, бубонці, налобники із звіриними головами становили частину цієї зброї. Тут же знайдено 250 пар залізних вудил, уламки грецьких амфор тощо.

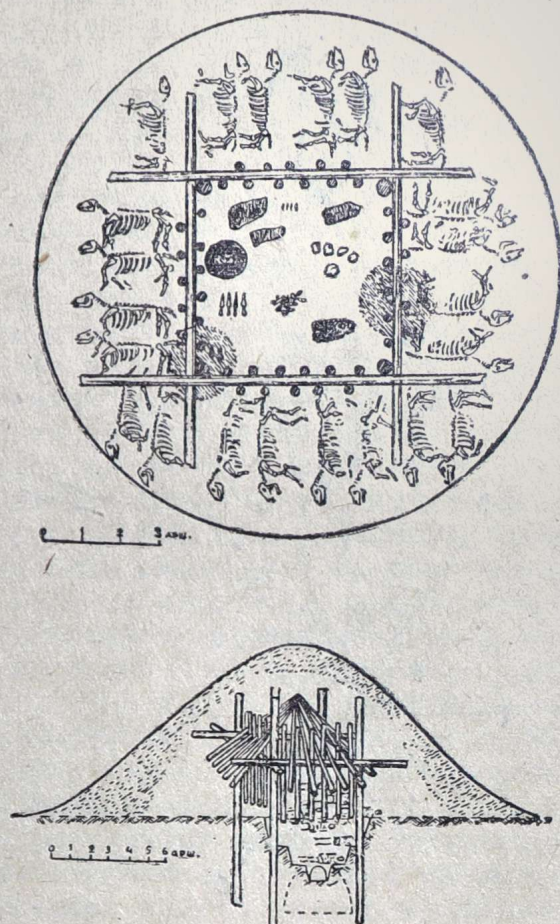

Рис. 59. План і перекрій могили біля станиці Костромської на Кубані.

Похоронна споруда являла собою яму з чотирма камерами, що відходили від її кутків (рис. 58). В одній стояло 6 амфор і поруч лежав кістяк із сагайдаком в 67 стріл. Скрізь лежало багато фігурних золотих бляшок. В другій стояло 5 амфор, бронзовий казан; біля кістяка до півтораєста стріл і багато золотих бляшок; у третій лежав кістяк в золотій гривні з фігурами левів, багато золотих блях від головного убору, золоті браслети і персні на руках, акінак з золотим держалном і багато іншого. Праворуч лежав другий кістяк, так само в золотих і срібних прикрасах

і з мечем. В четвертій камері стояла славнозвісна амфора, срібне блюдо; на ложі — жіночий кістяк в багатому золотому головному уборі та багато інших речей. Поруч лежав кістяк раба і стояло 14 винних амфор. Ця камера сполучалася коридором з головною могилою, куди з півночі міною прoderлися грабіжники. В могилі — великій підземній камері — було безладно порозкидано золоті бляшки з різними зображеннями. В окремій ніші два мечі з золотими держаками, золота оббивка горита, купа стріл і багато золотих бляшок. Біля північної стіни стояв величезний казан з 6 фігурами козлів по краю; в другому, меншому, лежали кістки лошати. Кістяк, на думку І. Є. Забеліна, який розкопував могилу, це грабіжник, що загинув тут, а може був похований при початку

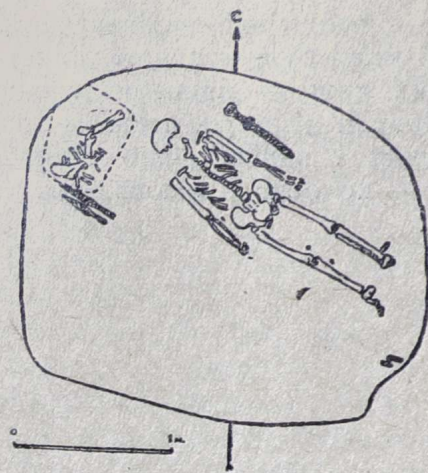

Рис. 60. План поховання в рядовій могилі під Нікополем

грабіжницької міни. В кожному разі пограбувати могилу чомусь не вдалося. На захід від головної ями, у двох ямах лежали стайничі, так само з золотими прикрасами. Ще на захід у трьох квадратних ямах лежало 11 коней, прикрашених золотом і сріблом. Картина дуже близька до описаної в Геродота. Тут і поховання царя і цариці, і могили слуг, дружинників, стайничих і коней. Ряд інших могил дає подібний ритуал з рештками колісниць в насипах та багатой тризни.

Так само розкішні і два поховання могили „Солоха“ у 18 м заввишки. Одно розграбоване ще в давнину, друге ціле. В останньому багато золотих посудин, золота гребінка, срібний горит та багато іншого, про що вже згадувалось у нашій книжці. Серед слуг був і джура. Слуги лежали в царській камері. 5 багато убраних коней супроводили у спеціальних ямах обох небіжчиків.

У північних районах поховання під могилами, як уже говорилося, провадилися у спорудах типу дерев'яних будинків.

Не менш розкішні, близькі до скіфських, що, мабуть в VI столітті ще їм і належали, могили на Кубані. Тут ховали у дерев'яних спорудах з дахом у вигляді намету (рис. 59), подібно до юрти. Тут в давніші часи ховали дуже багато коней. В одній, не цілком розкопаній могилі біля Ульського аулу їх було щось із 500.

Рядові скіфські поховання стали добре відомі в останні 10—15 років з розкопів на Дніпробуді та Нікопольбуді (рис. 60). Під низькими могилами досить обширні підземні камери — катакомби. В насипу рештки тризни — кістки тварин (овець, коней, корів), уламки амфор тощо. В камерах — чоловічі кістяки з небагатою зброєю, жіночі в намисті та бронзових прикрасах (золото тут трапляється дуже рідко), біля небіжчиків — частини коней, корів, іноді вівці.

При цій жертві — неодмінно залізний ніж з кістяною колодочкою. Такі ж самі ножі були і в царських могилах.

Замість коштовних чаш — звичайні грецькі невеликі чорнолакові посудинки. Могили ці змістом своїм близькі до могил слуг у царських похованнях і навіть дещо бідніші, але набір речей в цілому той самий — кочовий і войовничий. (

Післяслово

Ця книжка, написана ще до війни, ставила собі скромне завдання дати популярний нарис історії і культури скіфів. Не припинялася, втім, робота над цим розділом історії нашої Батьківщини ні під час війни, ні тим більше після неї. Вийшли нові праці, зроблені нові великі відкриття в Київській області, у Молдавії, на Полтавщині, по Нижньому Дніпру і в Ольвії. Дедалі більше зв'язків помічається між культурою скіфів і культурою східного слов'янства. Племена Наддніпров'я та Лісостепу початку нашої ери являють собою етнічний і культурний субстрат східно-слов'янських племен.

Серед стародавніх племен, які населяли південну частину нашої Батьківщини і від яких походять східні слов'яни, скіфам належить не останнє місце. Їх близькість з населенням Фракії немов би перекидає місток давнього споріднення з південними слов'янами, в яких злилися стародавні слов'янські племена, що прийшли сюди, і стародавні фракійці. Отже, історія скіфів має подвійний інтерес: для історії нашої Батьківщини і в питанні про походження як східних, так і південних слов'ян.

Автор буде цілком задоволений, якщо його скромна праця дасть потрібні вказівки для першого ознайомлення з історією скіфів.

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ СКИФІЇ

I. Загальні праці невеликого обсягу

1. А. Лаппо-Данилевский, Скифские древности. Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. IV, СПб, 1887, сс. 352—543.
2. М. И. Ростовцев, Эллинизмо и иранство на юге России, Петроград, 1918.
3. Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы, М., 1928.
4. Акад. С. А. Жебелев, Народы северного Причерноморья в античную эпоху, Вестник древней истории, 1938, I, сс. 149—163.
5. С. А. Семенов-Зусер, Скифи-кочовники на території Північного Причорномор'я, Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту за 1939 рік, № 1, сс. 127—155.

II. Видання і дослідження довідкового характеру

1. И. Е. Забелин, Древности Геродотовой Скифии, Материалы по археологии России, вып. 1 и 2, с атласом, СПб, 1866, 1873.
2. А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, 1887; т. II, 1894; т. III, 1901; СПб.
3. Н. П. Кондаков и И. И. Толстой, Русские древности в памятниках искусства, тт. I, II, III, СПб, 1889—1891.
4. Б. И. и В. И. Ханенко, Древности Приднепровья, Киев, т. II, 1899; т. III, 1900; т. IV, 1907.
5. Ellis H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge 1913.
6. Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, Материалы по археологии России, вып. 34, П., 1914.
7. А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, Известия Археологической комиссии, вып. 65, Петроград, 1918.
8. М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925.
9. G. Vorovka, Scythian art, London, 1928.
10. M. Ebert, Südrussland, Beallexikon der Vorgeschichte, В. XIII, Berlin, 1929.
11. Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, гл. X и XVI.
12. Материалы к Всесоюзному археологическому совещанию, М., 1945, сс. 48—54.

Цей список ні в якій мірі не претендує на повноту. Число спеціальних і малих праць з порушених тут питань обчислюється багатьма десятками. Читач знайде в посиланнях та бібліографіях рекомендованих праць всю потрібну літературу.

ЗМІСТ

1. Свідчення античних письменників про Скіфію. Написи і монети	3
2. Географія Скіфії	7
3. Поява і зникнення скіфів	13
4. Суспільний устрій скіфів. Державна організація	28
5. Господарство Скіфії	34
6. Скіфська культура. Побут	54
7. Фольклор і мистецтво	76
8. Релігія скіфів	87
9. Післяслово	93
Література з історії і археології Скіфії	94

8063

*Б. М. Граков — Скифы.
(на українском языке)*

*Техредактор Н. Н. Муснік
Коректор В. І. Кривошій*

БФ 1174 Зам. 845. Тир. 5000

*Формат паперу 70х100 $\frac{1}{16}$.
Друк. арк. 6. Облік.-видавн.
арк. $7\frac{1}{4}$. Знак. в 1 друк. арк.
46400. Здано до друкарні
12 XI 1946 р. Підписано до
друку 11/IV 1947 р.*

*Друкарня Видавництва
АН УРСР
Львів, вул. Стефаника, 11*

Друкарські помилки

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба читати
15	2 зв.	завдали поразки єгиптян	завдали поразки єгиптянам
32	10 зн.	тяжили	тяжіли
39	16 зв.	глянцованою поверхнею	глянсованою поверхнею
39	30 зв.	неглянцована кераміка	неглянсована кераміка
55	7 зн.	цегли-сирцю, покладеного	цегли-сирцю, покладеної
55	3 зн.	Галушинське	Галущинське
56	13 зн.	шостиколісні	шестиколісні
76	11 зв.	Горду свідомість	горда свідомість
78	9 зв.	знаряддами	знаряддями
86	1 зв.	зависають	звисають
87	18 зв.	його ж кістках	її ж кістках